

Львівська національна галерея мистецтв
ім. Б. Г. Возницького

Володимир Герич

**Станіслав Жолкевський:
на рубежі**

Історичний нарис

Львів
Растр-7
2022

УДК 94(438)-05 <Жолкевський>
Г 37

Наукова редакція:

Доктор історичних наук,
професор *Леонтій Войтович* (Львів)
Іван Сварник (Львів)

Літературна редакція:

Іван Сварник (Львів)

Г 37 Герич В. Станіслав Жолкевський: на рубежі.

Історичний нарис – Львів: Растр-7, 2022 – 232 с.: іл.

ISBN 978-617-7997-82-4

В публікації поданий погляд на постать коронного гетьмана і канцлера Речі Посполитої Станіслава Жолкевського з точки зору не тільки його військових чи державних досягнень, але як носія ідей Ренесансу, будівничого, толерантної та відданої Богу та батьківщині людини, не позбавленої помилок та упреждень, притаманних еліті держави, якій він служив.

УДК 94(438)-05 <Жолкевський>

Автор висловлює вдячність усім,
хто доклався до появи цього видання, зокрема
в його фінансуванні – О. Сендезі та Л. Мельнику.

Видавець використовує ілюстрації на основі наданими власниками ліцензії або з публічного доступу і не відповідає за можливі порушення майнових авторських прав третіх осіб в зв'язку з використанням фотографій в цій публікації.

ISBN 978-617-7997-82-4

© Володимир Герич, 2022

© Видавництво «Растр-7», 2022

Зміст

Вступ	5
1. Походження роду	10
2. Місце народження гетьмана - Туринка	26
3. Ян Замоїський - видатна постать Ренесансу в Польщі	30
Родинні зв'язки Яна Замоїського та Станіслава Жолкевського	34
Канцлер і його вплив на державу	36
На дорозі до фортуни	42
Замоїська академія	51
4. Жолкевський на південно-східному напрямку	53
Татари і турки	53
Жолкевський і козацтво	63
Придушення повстання С. Наливайка	69
Самійло Кішка. З козаками на Молдавію та Інфлянти	77
П. Сагайдачний - спроби примирення	83
Станіслава Жолкевський та Б. Хмельницький	92

5.	Московська кампанія	97
	Сейм 1611 року	119
6.	Київський воєвода	125
	Томаш Замоїський	129
7.	Проблеми з магнатами	134
8.	Цецора	150
9.	Жолкевський – будівничий.....	159
	Місто-резиденція	159
10.	Жолкевський і Львів.....	177
11.	Родина, магнат, особистість	182
	Ян Щасний Гербурт, родич по лінії дружини.....	183
12.	Вшанування пам'яті Станіслава Жолкевського	189
	Місце спочинку С. Жолкевського	191
	Використана література	202
	Іконографія С. Жолкевського	207

Вступ

Ідея написати історичну розвідку про Станіслава Жолкевського для українського читача виникла ще кілька років тому. У нас, в тодішньому Державному історико-архітектурному заповіднику у м. Жовкві був започаткований проєкт «Жолкевський». Йшлося про те, щоб дослідницька установа в рідному місті гетьмана почала системно займатись темою вивчення життєвого шляху цієї непересічної особи, а заодно і концентрувати знання про нього на території України. В 2017 році до 470-ти річчя від дня народження Станіслава Жолкевського в заповіднику був проведений круглий стіл на тему «Станіслав Жолкевський – символічна постать у польській та українській історії», в якому взяли участь польські та українські дослідники. Проєктом передбачалось проведення періодичних зустрічей науковців, створення віртуальної платформи з різноманітною інформацією, публікація видань тощо. Цей проєкт дещо призупинився, але він цілком життєздатний і буде продовжений.

Безпосереднім поштовхом до реалізації цього видання стала підготовка в 2020 році до 400-річчя з дня смерті Станіслава Жолкевського на полях Молдови. Сейм Республіки Польща оголосив у Польщі 2020 рік роком Жолкевського, проведені різні заходи, правда,

обмежені наявною пандемією. Так і в Жовкві багато задуманого не здійснилось. Але про Жолкевського як про засновника Жовкви, людину незвичних якостей і заслуг, про часи XVI–XVII століть на наших землях можна говорити багато. Ця праця не є чисто науковою, швидше науково-популярною, такою, щоб пізнати основні події тих часів, роль і місце гетьмана, висвітлити окремі постаті, з якими співпрацював гетьман, виробити для себе розуміння епохи і основних її рушійних сил.

Українсько-польський конгломерат Речі Посполитої аж ніяк не полярно зорієнтований, як багато років переконував нас у цьому радянський класовий підхід до історії: поляк – пан і визискувач, українець – гноблений і тому войовничий. Все набагато складніше і, можливо, ця розвідка допоможе розставити певні маркери.

Звичайно, найбільше історичних відомостей про Жолкевського ми можемо почерпнути в дослідженнях польських істориків. У свідомості наших сусідів сформований образ людини, вірної католицькій вірі і своїй Батьківщині – Речі Посполитій, воїна, який захищав ці найважливіші цінності від численних ворогів. Жолкевський глорифікований польською громадською думкою, є одним з патріотичних символів Польської держави.

Але ми не можемо віддавати Жолкевського, напівполяка-напівукраїнця, тільки польській стороні, так само як, наприклад, Яна III Собеського, польського короля. Напевно, ми повинні прийняти цей факт, що Станіслав Жолкевський – це в якійсь мірі і наш гетьман, і окремі його чини були важливі для всіх мешканців

прикордоння, українців в цілому. Його діяльність до сьогодні промовляє до нас прекрасними пам'ятками, текстами дуже актуальних і зараз сентенцій на кам'яних обрамленнях вікон Палацового корпусу Жовківського замку, демократичними традиціями місцевого самоврядування тощо.

З іншого боку, ми не можемо вважати гетьмана українцем, бо попри сприятливе в багатьох випадках ставлення до українців, він представляв інтереси керівної верстви Речі Посполитої та її шляхти, королів іншого походження і проводив політику в руслі зміцнення держави двох, а не трьох народів.

Життя Станіслава Жолкевського пройшло на рубежі - на кордоні Речі Посполитої, а ще раніше - Польського королівства, і Галицької Русі. Але це не тільки майбутній державний кордон, це рубіж між двома світами, двома цивілізаціями, рубіж двох культур. На цьому порубіжжі створився свій мікросвіт, де як в тиглі змішались віри, мови, традиції і пам'ять. Жолкевський - це породження цього мікросвіту, в якому поєднувались схід і захід, цивілізація і степова відвага.

Нещодавно вийшла книга С. Жолкевського «Початок і успіх Московської війни» в українському перекладі професора ЛНУ ім. І. Франка Леонтія Войтовича, який зробив детальну довідку про С. Жолкевського як військового діяча і політика. Сьогоднішній матеріал є доповненням до вже сказаного з дещо ширшим посиленням на ті часи та трохи більшим акцентом на локальний аспект і головного героя як людину.

Матеріал ґрунтується в основному на дослідженнях польських авторів, зокрема, А. Прохаски, Є. Бесали, Л. Подгородецького, С. Козловського та інших.

Історія є наукою, яка постійно доповнюється, бо відкриваються нові її сторінки, вивчаються нові документи. Власне, документальне підтвердження фактів і подій є основою історичної об'єктивності. Так і в цьому випадку щодо Жолкевського деякі судження або події прочитуються по-іншому.

Тепер деякі міркування щодо прізвища. Дійсно, в польському правописі ми читаємо Жулкевський (Żółkiewski), а місто відповідно польською – Żółkiew, а в Україні застосовується прізвище Жолкевський. Я пов'язую це з періодом, коли поверталась історична назва міста.

У 1951 році місто було перейменоване на Нестеров на честь російського пілота Петра Нестерова, який загинув під Жовквою в часи Першої світової війни. В російських, радянських джерелах, в т.ч історичних, часто використовувалась така назва міста як Жолква або Жолкев. Рідна ж назва була повернута місту після здобуття Незалежності в 1991 році. І тут треба було визначитись з тим, як назвати місто – чи з польським, чи з російським звучанням. Було вибрано український варіант – Жовква. Я не лінгвіст, і тут можна сперечатись, але, видається, що саме такий компроміс підкреслює українську ідентичність міста, а звідси і прізвище його засновника в іншій транскрипції теж в якійсь мірі вказує на його «руське» коріння.

P.S. Після відкритого нападу на Україну москалів в лютому 2022 року і сучасної війни нашого народу за Незалежність, появились додаткові мотиви для видання цієї книги, яка вже кілька років, як готова.

Мотив перший – показати, що ця імперія зі своєю «хваленою» армією була бита раніше і покорена поляками, зокрема Станіславом Жолкевським разом з козаками. Сьогодні історія повторюється, але на першому плані вже ми, як месники.

Другий мотив – в нашій боротьбі найбільшу підтримку українському народу надають поляки, усе суспільство, в тому числі прості люди, які знають, що таке варварська росія – мільйони наших співвітчизників знайшли притулок від війни саме в Польщі. І в цій ситуації розповісти українцям про одного з очільників Речі Посполитої – це символічний жест подяки за цю пожертву, емпатію і щирість.

1. Походження роду

Інформація про предків гетьмана – Жолкевських з Жовкви під Красноставом (сьогодні Жолкевка) є дуже скупа.

Початки роду Жолкевських сягають давньої Галицької Русі, вони особливо нічим не вирізнялись, належали до пересічної шляхти з боярським корінням. Представники цього православного роду русинів (українців), походять з села Жовква (Zolkyew Antiqua, Стара Жовква) в Красноставському повіті Холмської землі. Після 1387 р. Холмське князівство ввійшло до складу королівства Польщі і у 1434 р. було включене як Холмська земля до Руського воєводства. З поширенням польської колонізації представники роду полонізувались, хоча належність до віри та національності своїх предків постійно проявляється в життєписах цього роду. Стара Жовква вперше згадується у 1359 році і від 1702 року називається Жолкевка, сьогодні це гмінний центр в Красноставському повіті на Люблінщині.

Головні відомості про Жолкевських можна знайти в судових книгах – красноставських і холмських, а також львівських, белзьких, люблінських. Судові справи присвячені головним чином набуттю майна, дарови-знам та майновим змінам, визнанням і поверненням

боргів тощо. Ці книги опрацьовані польським спеціалістами.

Жолкевські особливо полюбили імена Станіслав і Миколай. Сам гетьман, як і його батько і дід, був Станіславом, Миколаями були брат гетьмана, стрий (брат батька) і брат прадіда. Такий підхід підкреслював традицію роду та родинні звязки.

Дослідики визначають дві лінії Жолкевських – гербу Любич і гербу Боньча.

Жолкевські гербу Любич з Жовкви

Рис. 1. Гербу Любич

Гербу Любич – синій щит зі срібною підковою кінцями вниз. В середині срібний кавалерський хрест. Такий же хрест на верху підкови. На золотій шляхетській короні пучок трьох страусиних пір'їн.

Щит – готичний вигляд означає старовинність роду. Синій колір характеризує правність, побожність, вірність, довіру, сталість, чуйність, патріотизм. Срібний колір означає мудрість, Слово Боже.

Хрест зі щита мав силу оздоровлення. Символізує побожність.

Підкова – кожен рицар повинен був вміти викувати собі при потребі меч і підкову. Підкова – символ лицарства.

Страусине перо означало правду, справедливість і порядок. Повинно було служити власнику під час смерті, коли на шальках з одного боку – гріхи, з іншого – перо.

Гербу появився біля 1190 року. Знання з печатки від 1348 року. Назву Любич мала колись річка, яка сьогодні називається Дрвенца, біля якої в 1190 році відбулась битва між мазовецьким лицарством та прусами. За відвагу і заслуги один з лицарів гербу Побуг отримав власний гербу з назви ріки.

Поширений в цілій Польщі. Цей гербу мають 1346 прізвищ (родів).

Детальний матеріал В.Чарнецького привідкриває нам початки роду Жолкевських гербу Любич у XV–XVI століттях.

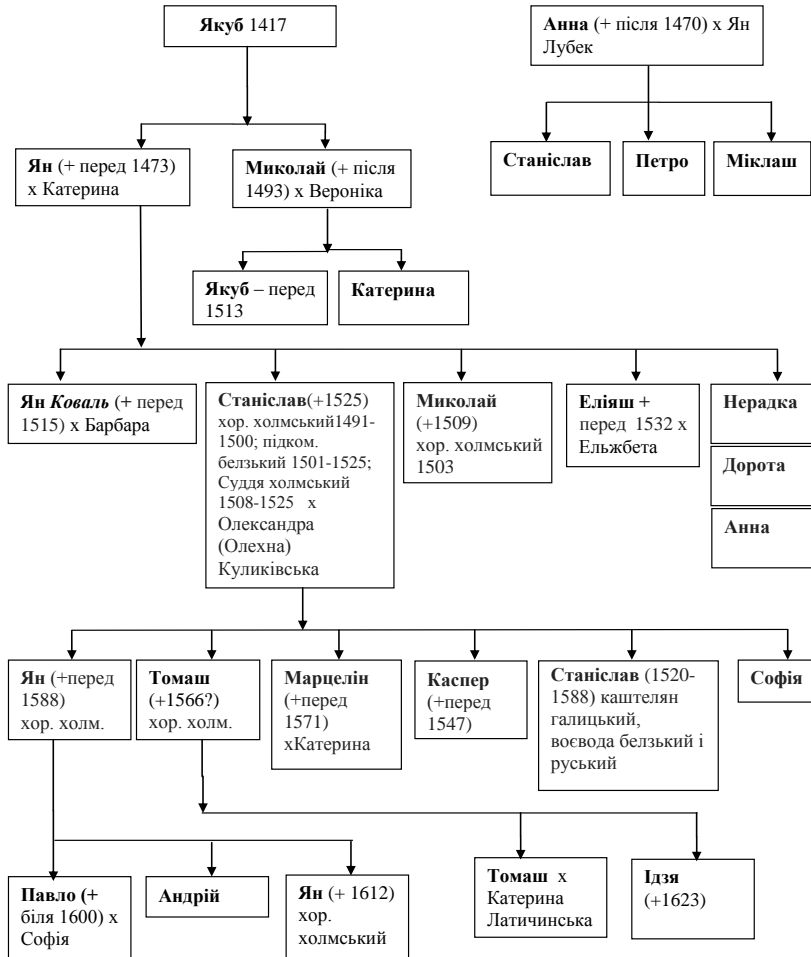

Рис. 2. Жолкевські гербу Любич:
Якуб, його сини, внуки, правнуки і праправнуки

**Короткі пояснення до цієї таблиці
щодо окремих осіб:**

Якуб – згадується першим серед Жолкевських у 1417 році, шляхтич гербу Любич. Засновник роду був досить заможним, маючи у власності, окрім Жовкви, села Вежбіце, Вежховислав, Ружки, Маковиська, Поперчин і інші Волі Жовківські.

Багато говорить про те, що він був учасником битви під Грюнвальдом в хоругві Миколая Труби, пізнішого підканцлера короля Владислава Ягайла і першого примаса Польщі. В 1406 році Миколай Труба отримав від короля село Поперчин, прилегле до Старої Жовкви. Очевидно, стосунки з близьким до володаря держави сусідом та іншими достойниками, а також військові заслуги стали основою суспільного піднесення роду.

Якуб у 1417 році продав село Вежховислав вітту Янові Лубкові, а сестрі Анні передав село Вежбіце і як посаг частину спадщини Ружковський Діл.

Анна – частина дослідників розглядала питання про можливий початок роду від сестри Якуба, засновника роду – Анни. Однак її сини – Станіслав, Петро, Міклаш, прийнявши герб батька – Боньча, лише в першому поколінні ідентифікували себе з Жолкевськими, і вже від початку XVI ст. почали застосовувати імя Вежбицькі від родинного села Вежбіце.

Ян, син Якуба – інформації про нього зовсім мало. В судових справах фігурує в питаннях набування та продажу майна і коштів та в суперечці про встановлення меж між Жолкевкою та Длуголошами.

Його брат **Миколай** відомий з кількох справ, зокрема, теж брав участь у встановленні меж Жовківських

маєтків і землі Волі Вишмунтовської, заставляв млин, корчму в Жолкевці, продавав землю тощо.

Ян Коваль, найшвидше згаданий в джерелах серед братів від Яна та Катерини, відомий з судових справ щодо позик і повернення коштів.

Станіслав теж проводив фінансові операції, продавав майно, разом з братом Миколаєм забезпечили посаг сестрі Дороті. В 1513 році одружився з Олександрою, дочкою померлого Яна Куликівського. В усіх питаннях йому допомагали урядові посади, зокрема, хорунжого холмського (1491-1500), підкоморія белзького (1501-1525) і, врешті, холмського судді, яким він був до кінця життя 22 квітня 1525 року.

Миколай став у 1503 році холмським хорунжим після свого брата Станіслава, за його протекцією отримав від короля майно вартістю 700 флоринів в Скалі на Поділлі. Не залишив потомства.

Еліяш одружився в 1496 році на Ельжбеті з Бистрамів. У 1511 році всі свої частини спадкового майна записав брату Станіславові.

Під час поділу спадкового майна поміж синам Якуба, з одного боку, і, з другого, потомством його сестри Анни, яка була заміжня за Яном Лубком, вйтом Високого з Люблінської землі, був спір, який розглядався в присутності короля в 1469 році в Красному Ставі, де було підтверджено майнові права синів Анни.

Наступні покоління роду Жолкевських гербу Любич характеризуються подальшими пошуками фортуни та посад.

Станіслав разом з Олександрою мали п'ятеро синів – Яна, Томаша, Марцеліна, Каспера і Станіслава.

Ян, правдоподібно, найстарший серед братів, був активним у публічному житті. В 1525 році став холмським хорунжим, брав участь як посол на сеймі від Холмської землі в 1535 році. У шлюбі з Софією мав трьох синів, останній з яких Ян теж був холмським хорунжим. Ця посада в роді Жолкевських була практично спадковою – її обіймало багато представників родини.

Томаш отримав після померлого брата в 1588 році холмську хоругву. Як ротмістр воював у 1564-1565 рр. з відділом в 200 коней у Московській війні під керівництвом Станіслава Лесновольського і Станіслава Ціковського. Був депутатом Холмської землі на сеймі – в 1563 та 1564 роках. Залишив двох синів і двох дочок.

Каспер, очевидно помер в молодому віці і про нього нічого не відомо.

Марцелін мав двох дочок, які після померлого батька мали свої частки в Поперчині.

З п'яти братів Станіслава відомо про дітей Яна і Томаша, які склали наступне покоління роду гербу Любич.

Син Яна *Павло* брав активну участь в політичній діяльності – він частий учасник холмських сеймиків і з'їздів шляхти, зокрема на з'їзді в Красноставі 17 липня 1572 року, де створено Конфедерацію або Каптур Холмської землі. В 1587 році став підвоєводою воеводи руського Станіслава, свого дядька. Керував всіма євреями Холмської землі. В 1588 році став земським холмським писарем.

Майже нічого невідомо про *Андрія*, не зрозуміло, чи він мав дітей.

Ян присвятив себе військовій службі. В 1592 році він ротмістр Його Королівської Величності. Брав активну

участь в холмських сеймиках. На початку сандомирського рокошу був на стороні рокошан. Презентував Холмську землю на сеймі в 1607 році. На сеймику в 1607 році представники Холмщини перепросили короля, задекларувавши вірність, відданість і повну лояльність. Серед учасників і підписантів рішень сеймику є Ян Жолкевський. Після себе залишив трьох синів і дочку Анну.

Небагато відомо про *Томаша*. Він реалізувався головню в господарчій діяльності. Батько залишив великі борги і він займався їх врегулюванням. Дітей не мав.

Діяльність Ідзя або Матіяша припадає на перелом століть. Часто бував на сеймиках в Холмі, хоча не досяг жодних посад чи заслуг. Залишив трьох синів.

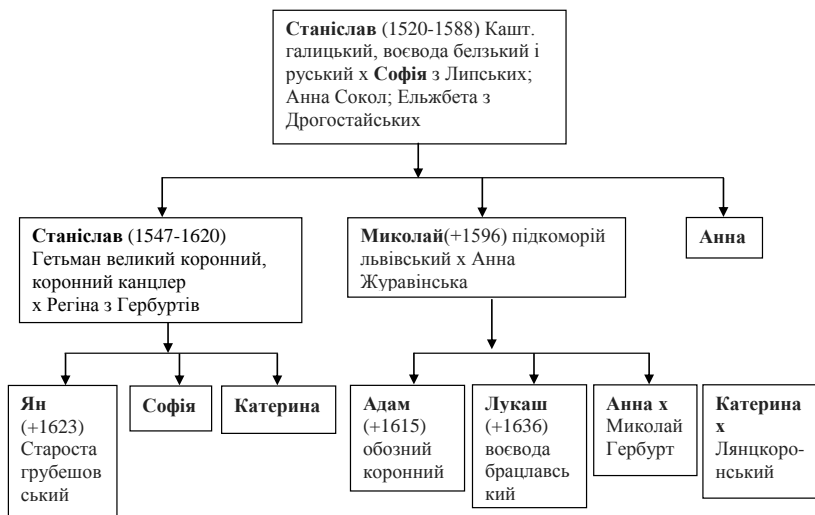

Рис. 3. Станіслав Жолкевський (старший) гербу Любич, його діти та внуки

Станіслав Жолкевський (старший) (1520-1588), гербу Любич, жонатий вдруге на Софії Липській з Го-

раю, гербу Корчак (представниця старого спольщеного українського роду), з 1576 р. підстароста белзький, товариш, права рука воеводи белзького і канцлера коронного Яна Замойського.

Станіслав Жолкевський-батько, досяг певних висот у суспільно-політичній діяльності. Брав участь в обороні південно-східних земель від нападів татар, турків і молдаван, у війні за Гданськ, в походах проти Москви за Інфлянти.

Після смерті жінки, збираючись піти в монастир, отримав від короля Стефана Баторія право на посаду владики православного єпископства Володимирського і Брестського, але не дочекався звільнення цієї посади і у 1580 р. зрікся цього права і прийняв католицизм. Хоча останнє не мусить бути обов'язковим, оскільки в Речі Посполитій православні теж займали різні важливі посади. Очевидно, Жолкевські цієї гілки роду були православними. Окремі джерела свідчать, що під кінець життя Станіслав Жолкевський-старший став кальвіністом. Ці можливі релігійні вагання є свідченням того, що конфесійна приналежність для Жолкевського-батька була лише інструментом для досягнення посад.

Треба відмітити, що переважаюча думка про релігійний поділ земель на стику двох культур на латинську Польщу і слов'янську Русь піддається сумніву. Більше того, значна частина Польщі довгий час користувалась слов'янською літургією і кирилицею. Ще в XV столітті на Синоді в 1436 році Кирило і Мефодій були визнані патронами і апостолами Польщі.

Паралельно існувала православна метрополія в Кракові і римська в Гнезні і небагато було потрібно, щоб

Польща пішла іншою релігійною дорогою. Тоді московська майбутня монополія не мала би шансів на розвиток. Але зусилля римського костелу були потужніші.

З 1580 р. Станіслав Жолкевський є каштеляном галицьким, з 1581 р. – воєвода белзький, з 1586 р. – воєвода руський. На останню посаду, крім Яна Замойського, Жолкевського-старшого підтримував львівський архієпископ Соліковський.

Польща в ті часи була однією з небагатьох держав в Європі, де існувала справжня толеранція до різних релігій – протестантів, православних, іудеїв. Проте католицька верхівка держави разом з католицьким кліром в часи Контрреформації проводили прокатолицьку політику і католики мали де-факто більше прав від інших, в тому числі на посади. Це одна з причин масового ополячення української шляхти.

Необхідно додати, що в східних землях Речі Посполитої зі старих українських (руських) родів можна відзначити Липських (потомків Дмитра з Горая, обдарованого Казимиром великими маєтностями в Холмській землі), Чурилів (з того самого роду), Бибельських-Новомійських, Дершняків, Ходоровських і Журавинських, Струсів і Дрогойовських – усі гербу Корчак. Даниловичів, Дідушицьких і Тарнавських – гербу Сас. Інших гербів – Кердеїв, Ваповських, Лагодовських. За винятком останніх, які ще в середині XVI ст. маніфестують своє руське походження, опікуючись Унівським монастирем, решта ополячилась до середини XVI ст.

Станіслав починав кар'єру як власник чотирьох сіл, а під кінець життя мав їх понад 30.

Очевидно, в 1547 році отримав в оренду село Туринка, яке перейшло йому в довічну оренду в 1553 році.

В 1556 році став власником шести сіл, які йому перейшли в дар від родича Андрія Висоцького під зобов'язання сплатити боргів останнього, – Винники, Сопошин, Мацошин, Глинськ, Воля, Мисмениця. Був власником тоді ще села Бродів. Сприяв тут початку будівництва костелу св. Станіслава, отримав у короля Стефана Баторія 22 серпня 1584 р. дозвіл на магдебурзьке право, назвавши місто Любич.

Підтримував усіх своїх братів, поділивши між ними майно, даючи позики та посади родині. Мав двох синів та доньку.

Був похований у Львівській католицькій катедрі, в сучасному храмі є пам'ятна таблиця з епітафією.

Цю таблицю зафундував його син Станіслав. В 1606 році у своєму заповіті гетьман нагадував про неї і давав завдання її завершити.

Плита встановлена у вівтарній частині костела, хоча первинно вона була в іншому місці і перенесена сюди в 1760-1767 роках. Вона виконана з бронзи в добрій техніці литва.

На плиті зображений рицар в латах з довгим волоссям, з мечем і шоломом біля ніг. Композиційно таблиця відзначається симетричним розташуванням окремих елементів. Дослідники визначають, що зображення померлого швидше за все подібне до живого.

З мистецької точки зору плита є середнього рівня, дещо наївного стилю. Невідомо хто був проектантом і виконавцем твору, хоча ним міг бути ливарник Юрій зі Львова, який виливав кілька пушок для Станіслава Жолкевського як воєводи київського.

«Станіслав із Жовкви, воєвода Руський, багатьма блискучими заслугами в мир і у війну він показав свою вірність і відданість Речі Посполитій і, багато вистоявши за неї і битв, і поразок, і прославився. Зрештою, досить проживши, на 68-му році життя зупинив свою долю дня 25 липня року Христового 1588-го. Нехай мовиться за нього молитва».

Рис. 4. Епітафійна таблиця Станіславу Жолкевському-старшому в Латинському костелі у Львові з перекладом. Фото А. Казберука

Рис. 5. Станіслав Жолкевський – гетьман

Станіслав – гетьман

Польський магнат з українським корінням, від 1618 р. великий гетьман коронний і канцлер, в 1588-1618 роках – польний гетьман, від 1608 року київський воєвода, від 1590 року львівський каштелян, королівський секретар від 1573 року, староста калуський, кам'янський, грубешівський, рогатинський, міжріченський, барський, яворівський. Війт барський. Переможець у багатьох військових кампаніях проти Московії, Швеції, Османської імперії і татар. Письменник.

Миколай – старший брат гетьмана

Посада – львівський підкоморій. Політик, посол на сейм, підтримав елекцію Сигізмунда III. Дружина – Анна з Ходорівставу Жоравінська – 1641 року як його вдова примножила фондуш для римо-католицької парафії Бродів. 9-16 листопада 1593 року була укладена угода (інтерциза) між литовським маршалком Станіславом Радзивіллою та львівським підкоморієм Миколаєм Жолкевським про встановлення меж між маєтками Радзивілів та Бродами, яку зареєстрував земський суд Крем'янець.

Дружина Анна народила йому двох синів – Адама і Лукаша і двох доньок – Анну і Катерину. Анна – майбутня дружина Миколая Гербурта, сина Яна Гербурта, яка стала кам'янецькою каштеляною. Донька Катерина стала дружиною Лянцкоронського.

Вдова з доньками управляли маєтком по смерті Миколая, звернулись з проханням до короля Сигізмунда III Вази підтвердити привілей Стефана Баторія, що він зробив на вальному сеймі у Варшаві 20 березня 1597 року.

Катерина – донька гетьмана вийшла заміж за Станіслава Конєцпольського (в майбутньому – великий гетьман коронний), через півтора року після народження дитини померла разом з нею. Гетьман разом з І. Даниловичем був на похороні.

Ян – син гетьмана. Староста грубешівський, яворівський і калуський. Старанно вихований і навчений. Любив математичні науки, вмів розв'язувати складні

Евклідові завдання. Його вчителем був львівський поет Шимон Шимонович. У битві під Цецорою тяжко поранений в ногу, потрапив у полон, з якого вибрався через рік. Планував виправу з захоплення Криму. Був у складі посольства на розмовах зі шведами про мир. Під час участі на сеймі 1623 року помер через погано загоєну рану.

Донька гетьмана *Софія* вийшла заміж за Івана Даниловича, руського воєводу, народила доньку Теофілію, матір майбутнього польського короля Яна III Собеського.

Софія Жолкевська заклала кілька костелів та церков. Під час повстання Наливайка наполягла, щоб батько взяв її з собою в похід – мала сім років.

Зі смертю Софії місто на хвилю стало власністю Станіслава, старости в Корсуні і Чигирині. Він після смерті Сигізмунда III на одному з сеймиків поранив винницького старосту Адама Калиновського. Взяв участь у поході на Смоленськ. Потрапив до рук татар, не був викушений і був вбитий відрубанням голови. Похований в Жовківській колегіаті. Після нього почала правити Теофілія.

Адам, син Миколая Жолкевського, обозний коронний, з сейму в 1611 році був комісаром до угоди з Москвою. Після навчання за кордоном у 1615 році закохався в Даниличівну (Теофілію), руську воєводинку, і, не отримавши згоди на її руку, яка вже була обіцяна іншому, здійснив самогубство, що було рідкістю в ті часи.

Лукаш, син львівського підкоморія Миколая Жолкевського, внук белзького, руського воєводи

Станіслава Жолкевського. Лукаш – останній по чоловічій лінії з роду Жолкевських.

Навчався за кордоном, повернувся на батьківщину. Разом зі стриєм Станіславом брав участь у битві під Цецорою, потрапив до турецького полону, де перебував два роки.

За вказівкою короля Сигізмунда III супроводжував королевича Владислава в закордонному вояжі. Брав участь у війні зі шведами, взяв у полон командирів шведського війська під Гамерштайном, яких віддав королю.

Брав участь у виправах короля Владислава IV Вази, за що отримав від нього нагороду. Один з головних учасників перемовин від імені коронного уряду з повсталими козаками у 1630-х роках.

Приятель Адама Киселя. В серпні 1635 року після здобуття та зруйнування козаками гетьмана Івана Сулими фортеці Кодак разом з Киселем мобілізував реєстровців для походу проти повстанців.

Дідич Бродів; 1614 року Лукаш Жолкевський видав привілей, яким розширив права міщан. 1629 року Броди разом з іншими поселеннями стали власністю Станіслава Конецьпольського, який отримав місто за 500 тис. злотих. Дав кошти для фундації колегіуму єзуїтів у Переяславі, для його функціонування передав маєток – містечко Бубнів з приналежними околицями.

Уряди: брацлавський воєвода, староста калуський, хмільницький, переяславський.

Загинув у битві з козаками біля Кумейків 1637 року, в якій командував полком німецьких най-

манців-піхотинців. Прожив повних 42 роки неодруженим (за версією Шимона Окольного був одружений з Кужанською гербу Одровонж, але дітей не мав. Був похований у костелі у Бубнові (його останки під час Хмельниччини були викинуті з домовини, буздиган (пернач), дорогий перстень були забрані повстанцями як помста за завдані ним кривди.

Жолкевські гербу Боньча

Рис. 6. Герб Боньча

Герб Боньча – польський шляхетський герб італійського походження.

Вигляд – в синьому полі щита здиблений срібний одноріг. Половина фігури срібного однорога на клейноті (нагорі).

Найстарший запис з 1396 року. Першим герб описав польський історик Ян Длугоси в 1464-1480 роках.

У геральдиці мотив единорога набув популярності у 15 столітті. Цей символ уособлював добродієність, обережність, чистоту, цноту та самопожертву. Єдинорога часто зображали у вигляді коня з рогом, борідкою, хвостом геральдичного лева, ногами антилопи та парними копитами.

Цей герб мають 240 прізвищ.

Є декілька версій появи роду Жолкевських від гербу Боньча. Згадана Анна, сестра Якуба з Жовкви мала декілька синів, проте вони практично не використовували прізвища Жолкевських.

Інша версія говорить про те, що Жолкевських гербу Боньча слід виводити від Радванів, які ще на початку XVI ст. увійшли в володіння певних частин у Жовкві. Ще в 1500 році якийсь Радван Мошдзен був

згаданий як власник частки в пізнішій Жовкві. Його потомки від середини XVI ст. починають вживати також ім'я Радван Жолкевські, Жолкевські, звані Радвані, зрештою, просто Жолкевські. Власне, тоді шляхетські прізвища ще формувались і таке цілком могло бути.

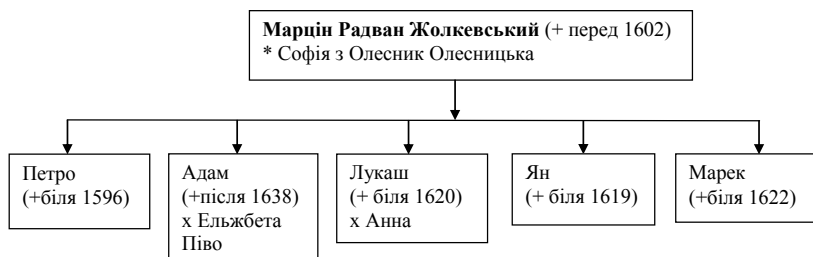

Рис. 7. Жолкевські-Радвани роду Боньча

У другій половині XVI ст. Холмська земля була місцем сильних впливів реформації. Підраховано, що в ці часи на цій території існувало 32 римо-католицькі парафії та аж 18 протестантських громад. При цьому потрібно відзначити, що окрім чисто релігійних мотивів переходу в кальвінізм або аріанство, це була маніфестація політичних уподобань, самостійності, незалежності і стало просто свого роду модою. Цієї тенденції не уникли Жолкевські. Відомий факт появи в Жовкві реформаторського осередку в кінці XVI століття, який існував до 1600 року, до смерті його патронів Павла Жолкевського і Марціна Радван Жолкевського.

В історії відомо досить багато інших осіб з прізвищем Жолкевські, частина з них має походження від згаданих гілок роду, проте широко відомих історичних постатей серед них немає.

2. Місце народження гетьмана – Туринка

Село Туринка (сьогодні в Жовківській територіальній об'єднаній громаді Львівської області) належало до королівської власності. Перша письмова згадка відноситься до 1 березня 1543 року, де в документі, виданому в Кракові, король Сигізмунд I наказує під погрозою кари підданим королівського села Туринка, яке належало до Львівського староства, щоб виконували обов'язки, які на них накладені. Документом від 2 липня 1555 року, який видано в Замброві, король Сигізмунд Август повідомляє хорунжого познанського Мацея Гурецького, що надав село Туринка Станіславу Жолкевському.

Король у Варшаві 20 січня 1556 року забороняє львівському старості Зигмунтові Лігензі турбувати Станіслава Жолкевського стосовно власності на село Туринка. Пізніше належало до маєтку Яна Собеського.

Туринка знаходиться на відстані 10 км на північний схід від Жовкви. На півночі лежить Деревня, на сході Боянець і Воля Жовтанецька, на південному сході Передриміхи, на півдні Блищи-

води (частина, яка називається Оплітна, і німецька колонія Еренфельд), на заході В'язова і Кулява. Село лежить у піщаній низовині басейну Бугу, за посередництвом Свині, притоки Рати. Свиня входить тут з південного заходу з В'язової і на території села приймає з правого берега більший потік, в долині якого лежать будівлі села. На південний захід від них група будинків Руда Туринецька над Свиною. На схід від Руди узгір'я Туринка (229 м). На південному заході туринецький ліс, висота над рівнем моря 234 м.

Село було засноване на волоському праві на 10 дворищах ще перед його наданням Станіславу Жолкевському. Останній влаштував фільварок, посадив 52 селян, що платили податки. Була церква, корчма, два млини з греблею, два стави. Сума доходу з села 1565 року сягала 470 злотих. У джерелах згадується якийсь фільварок в Туринці під назвою Загатка.

Існуюча греко-католицька церква була збудована коштом власника місцевого маєтку П. Крауснекера в 1837 році. В ній знаходиться чудотворна Туринецька ікона, надгробок священника Олексія Пясецького з XVIII ст. та фрагмент Святого Хреста в срібній оправі.

Двір-фільварок власників села знаходився при дорозі з Жовкви на Великі Мости з правого боку на березі річки. Забудова була досить обширна і включала в себе як житлові, так і господарські будівлі.

Рис. 8. Місцезнаходження двору Жолкевських в Туринці на карті Міґа 1779 року та кадастровій карті 1854 року

Дехто з дослідників вважає, що місцем розташування старого двору Жолкевських може бути підвищене місце, де сьогодні розташована сільська церква. Ця версія має недолік – це місце розташоване в глибині села на віддалі від головного гостинця. Точно локалізувати місце проживання Жолкевських, а отже і народження гетьмана, можливо після додаткових досліджень.

Майбутній гетьман народився в 1547 році в родині середнього шляхтича, його виховання відбувалось в душі прийнятих на той час засад – тотального впливу на все батька, дотримання суворих правил життя. Такий спосіб науки був потрібний в тогочасному світі, повному воєн, нещастя та хвороб.

Дитина обов'язково повинна була здобути освіту, причому багатші магнати відправляли своїх дітей за кордон. Жолкевський-старший пошкодував грошей на освіту сина за кордоном. Станіслава спочатку вчили домашні вчителі, пізніше вчився в катедральній школі у Львові. В такій школі здобували основи тогочасної освіти – латину, історію, природу і математику.

Тут молодому учню прищеплено цікавість до знань, зокрема, до вивчення античних та римських письменників і філософів – Горація, Цезаря і Цицерона. Власне в епоху ренесансу повернення до скарбниці знань людства сприяло формуванню у Станіслава логіки, уміння говорити та діяти. Вже в старшому віці він постійно керувався високими ідеалами античного світу, пізнав та полюбив сучасних йому письменників та істориків. Окремо була приділена увага вивченню військової справи.

Жолкевський мав рідкісну пам'ять і надолужував брак навчання за кордоном самоосвітою. Разом із тим ставав перфекціоністом – усіх поправляв і робив зауваження, повчав, що в майбутньому викликало в середовищі магнатів і шляхти не зовсім позитивні відгуки.

У віці 19 років (в 1566 році) Станіслав був відправлений на навчання до королівського секретаря Яна Замойського.

3. Ян Замойський – видатна постать Ренесансу в Польщі

XV століття – період, коли в Речі Посполитій на повний голос запанувала ідеологія і культура Ренесансу. Видатними представниками цього періоду і цього етапу життя Польщі є Ян Замойський та Станіслав Жолкевський – родичі, приятелі, люди однієї філософії, віддані державі та її керівникам. Магнати, але з людським обличчям, толерантні, з пошануванням іншої думки і часто своїх ворогів, в широкому розумінні ідеологи, творці і провідники Ренесансу в Польщі.

У своїй основі Ренесанс має гуманістичний світогляд, звернення до культурної спадщини античності, її «відродження». Його провісниками стали поет Данте, художник Джотто та інші. Але родоначальниками Відродження вважаються Франческо Петрарка (1304-1374), автор «Книги пісень» і Джованні Бокаччо (1313-1375), автор «Декамерону». В малярстві першою була Флорентійська школа на чолі з Філіппо Брунеллескі (1377-1446), Донателло (1386-1466), Мазаччо (1401 – бл. 1428).

Ренесанс – найбільш прогресивний переворот з усіх, що їх знало людство. Ренесанс відродив інтерес до людини, виправдав її плоть, що в Середньовіччі вважалася «вмістилищем гріха». Відродив він і інтерес до античної філософії, зокрема ідеалізму Платона. Античні статуї та монументальні розписи стали зразком для художників. Ренесанс являв собою пишні плоди того економічного піднесення, яке відбувалося у XIV-XV ст.

Основні особливості епохи Відродження в культурі:

- повернення інтересу до античності;
- обґрунтування права науки і розуму на незалежність від церкви;
- антропоцентризм замість теоцентризму;
- світський характер культури та літератури;
- спроби компромісного поєднання надбання античності давньоримського та християнського варіантів з християнською ідеологією католицизму.

В процесі самоствердження людини дуже важливу роль зіграли соціально-економічні фактори, зокрема розвиток товарно-грошового господарства.

Багато в чому основою незалежності людини, її вільнодумства стала міська культура. Добре відомо, що середньовічні міста були осередком майстрів своєї справи – людей, що покинули селянське господарство, прив'язаність до землі, дуже часто не своєї, які цілком думають прожити, добуваючи собі хліб своїм ремеслом. Природно, що уявлення про незалежну людину могло сформуватися тільки серед подібних людей. Ця життєва незалежність стала основою демократії та самоврядування.

Міста Італії як перші, де розвинувся Ренесанс, славилися різноманітними ремеслами. Причому, чим більше було різноманіття ремісників, тим багатше було місто. Багатство міст почали розуміти як результат синергії – багато різних професій створюють одну громаду.

Переплетення професій та їх взаємопроникнення сприяли новим пошукам і новим винаходам. А це найкращий шлях до розвитку і багатства. Ренесанс відкрив і проголосив важливість індивіда і його творчості.

Не випадково Ян Замоїський та Станіслав Жолкевський будували нові «ідеальні міста» як зосередження вільних та креативних людей, які покладаються на власні сили, будуючи власне та суспільне добро. Ці міста розташовувались на торговельних шляхах, зосереджували в собі передові підходи до розвитку суспільства в усіх його напрямках, впливаючи при цьому позитивно на прилеглу сільську економіку.

Економічне підґрунтя ренесансу через міжнародну торгівлю та розвиток ремесел, поєднання аграрної та промислової складових в рамках, зокрема, Замоїської ординації створили добрі умови для формування своєрідних «точок росту» в державі, забезпечення швидкого гуманітарного, культурного та наукового зросту. Ян Замоїський створив цю «точку росту» на своїх землях, збудувавши місто Замостя. Тут процвітали ремесла, місто задумувалось як великий торговий центр між заходом і сходом, появився науковий центр – Замоїська Академія, а підходи до створення сприятливого міського середовища передовими методами

будівництва «ідеальних міст» довершували задум. Місто було абсолютно толерантне до всіх націй і релігій.

Ренесанс прийшов у Польщу на початку XVI століття через Краків, де працювали італійські майстри, зокрема на Вавелі, тоді ж появились перші польські гуманісти. Пізніше він розповсюдився і на схід, де змішався з місцевими впливами. Звичайно, побачивши Ренесанс в Італії, Ян Замоїський реалізує його головні напрямки в своїй батьківщині.

Гетьман Замоїський став провідником Ренесансу в політичне життя Речі Посполитої (напрошуються аналогії між широкими правами шляхти, творцем яких був гетьман та платонівським розумінням рівності і щастя для усіх), активно впроваджував в життя науку.

Разом з тим в тогочасній Польщі відбувався ще один цікавий процес. На хвилі Ренесансу та посиленої уваги до античних часів посилились пошуки коріння польської шляхти, вибраної верстви, а властиво, виходячи з великих амбіцій, коріння протослов'ян, і в зв'язку з глибшим пізнанням античної літератури – появились знання про Сарматію. Першим про Сарматію написав Птоломей. В середньовіччі та в новий час так означали Польщу та Україну. Виникає ідея про походження шляхетських класів Східної Європи від стародавнього войовничого народу сарматів, мешканців Сарматії, розвивається культура та ідеологія, вибудовані на фундаменті цієї ідеї.

Спосіб життя прихильника сарматизму включав наступні елементи суспільної поведінки:

-
-
- патріотизм;
 - обов'язкова костельна служба;
 - дні пам'яті померлих і живих родичів, театралізовані поховальні церемонії;
 - святкування іменин;
 - прийняття в себе та участь у прийняттях, маскаради та костюмовані бали;
 - участь у справах управління державою (суди, трибунали, сейми, сеймики);
 - військові турніри;
 - відвідування звіринців та полювання;
 - театр, спектаклі;
 - ведення щоденників;
 - спеціальні церемонії весіль та похоронів тощо.

Деякі з цих цінностей дещо суперечили новим прогресивним тенденціям і якийсь час потрібен був для пошуку взаємоприйнятних рішень. Це виявилось у багатьох проблемах – починаючи від архітектури до релігійних питань. Складнощі ці накладались на існуючі політичні стосунки.

Родинні зв'язки Яна Замоїського та Станіслава Жолкевського

Військову і політичну кар'єру Станіслава Жолкевського належить поділити на дві частини: до та після смерті Яна Замоїського, настільки тісно він був пов'язаний з тодішнім канцлером.

Жолкевський-старший називав подекуди Замоїського своїм *siostrzeńcem*, тобто сином сестри, хоча швидше малася на увазі сестра дружини Станіслава

Жолкевського-старшого. Справа в тому, що матір'ю Жолкевського-гетьмана була Софія Липська з Горая, давнього руського, але ополяченого роду. Матір'ю ж Яна Замойського була Анна з Гербуртів (теж походженням з Липських). Можливо, вони були сестрами.

Замойський зі свого боку неодноразово називав молодого Жолкевського своїм братом або кузеню (сином тітки).

Є ще одна ниточка – дружина гетьмана Станіслава Жолкевського Регіна з Гербуртів, була дочкою Якуба з Міжинця, а матір канцлера – Анна Гербуртівна також походила з Міжинця. Таким чином, Ян Замойський та Станіслав Жолкевський швидше всього були родичами, двоюрідними братами (кузенами).

Звідси їх дуже тісний зв'язок між собою, різниця у віці всього в п'ять років сприяла тому, що ці майже однолітки ментально були представниками одного часу, спільних підходів до життя, разом творили польську політику та історію.

А. Прохаска вважає, що канцлер і гетьман коронний Ян Замойський талантом державного мужа набагато перевищував Станіслава Жолкевського, останній же зробив більше для Польщі і Європи, ніж геніальний канцлер, посвятивши батьківщині своє життя.

Їхній зв'язок і спільна праця є прикладом взаємодії знань, досвіду, взаємної підтримки і реалізації багатьох задумів.

Ян Саріуш Замойський, поза всяким сумнівом, видатна постать Речі Посполитої XVI століття, працював з чотирма королями Польщі, політик найвищого рівня, воєначальник, вчений, меценат мистецтва і культури, видатний господарник та організатор.

Канцлер і його вплив на державу

Рис. 9. Ян Замойський

Ян Замойський походив з відомої шляхетської родини гербу Єліта, народився в 1542 році в селі Скокувка, на місці якого потім виросло місто Замость і стало коліскою роду Замойських. Отримав від короля різні посади – староста белзький та замойський, каштелян белзький.

Його хрестили у місцевій церкві Вознесіння Господнього як Івана. До 1580 року ця сільська церква була єдиною культовою спорудою в усій місцевості, тому що руська шляхта цього тоді суцільно руського регіону масово переходила в аріанство, повиганявши всіх ксьондзів і позакривавши всі костели в окрузі. Цей період був унікальним на Люблінщині, коли там не залишилося жодного костелу. Це дуже непокоїло католицький клір як Польщі, так і Риму, і коли Ян-Іван Замойський поїхав у молодості на навчання в Італію, було зроблено все, щоб переконати його у перевагах західної цивілізації та католицизму, а потім, як це неодноразово було з йому подібними, йому допомогли зробити карколомну кар'єру в Речі Посполитій.

Як і всі українські магнати, що перейшли в католицизм, він боявся Божої кари за свій вчинок, і все життя возив з собою стародавню руську ікону, намальовану на дошці, яку називали «Чорна Мадонна з Дитятком у срібній сукні». Ця ікона була сімейною

реліквією роду Замоївських, що оберігала від нещастя не одне його покоління.

Молодого Яна вислано на науку до недалекого Красного Ставу, де він розкрив свої здібності під керівництвом вчителя Войцеха Островського. У віці 13 років був висланий на чотири роки в Париж, де вчився в Королівській колегії та Сорбонні. Мав всесторонню зацікавленість у навчанні, пройшов прекрасний курс освіти в різних галузях науки. Після нетривалого перебування вдома знову поїхав вчитись – в Страсбург і потім в Падую. Університет у Падуї (під опікою Венеційської республіки) славився своїми правниками і медиками, з його стін вийшло десятки відомих політиків і лікарів. Ян вибрав право, яке було потрібне для початку політичної кар'єри. Знав п'ять чи шість мов.

Замоївський став ректором польського земляцтва в цьому університеті, допомагав землякам, адже польські багаті студенти – діти магнатів, на науках були опорою для викладачів і своїх колег.

У 1563 році Замоївський видав свою першу працю про римський сенат. Цього ж року більшістю голосів (17 з 22) був обраний ректором всього університету, отримавши значні повноваження – підписував угоди з професорами, яких призначав венеційський сенат, мав високе становище першого після єпископа Падуї. Щорічні вибори ректора відбувались дуже урочисто за участю всього міста. Там же став доктором права. В зв'язку з досягненнями Замоївського в Падуї польський сенат рекомендував його королю Сигізмунду Августу.

Невдовзі приступив до служби в канцелярії короля. Займався впорядкуванням архіву короля, що потім

допомогло йому в політичній кар'єрі, виконував різноманітні доручення. Разом з ним працював молодий Станіслав Жолкевський. Фактично Ян Замоїський в особі Жолкевських сформував собі вірну і близьку клієнтелу. За добру службу Замоїський отримав староства Замоїське, а потім, після батька, і Белзьке.

У 1569 році брав участь в роботі з вдосконалення виборчого права в Речі Посполитій. Шляхта звернула на нього увагу як на знавця права і законів. Фактично переконав усіх, в тому числі на численних сеймиках, що має бути при виборі короля застосовано право *virutum*, яке дозволяло обрати короля всією шляхтою (не через репрезентацію). Ця засада застосовувалась при всіх пізніших виборах короля Польщі. Таким чином, Замоїський став трибуном і лідером польської шляхти.

Після смерті Сигізмунда Августа на трон претендували москвини (Іван Грозний), Габсбурги, шведи тощо. На елекційному сеймі 1573 року королем обрано Генріха Валуа та прийнято два документи, що нав'язували новообраному королю певні зобов'язання, в тому числі т. зв. Генріхівські артикули, в якому були визначені рамки компетенції короля і підтверджено широкі права шляхти. Серед іншого в Замоїського була ідея одружити Генріха на останній представниці старої польської династії Ягеллонів Анні Ягеллонці, оскільки частина шляхти хотіла бачити на троні представника польських королівських династій.

Сьогодні ми бачимо, що ці документи, особливо щодо прав шляхти, виявилися згубними для РП, оскільки в критичні моменти неможливо було прийняти потрібні рішення через голосування проти

будь-якого депутата сейму. Цю особливість польської демократії активно використовували недруги Польщі через підкуп або інші мотиви окремих депутатів.

Після втечі Генріха з Польщі по-новому розпочались спроби протягнути свого кандидата на короля. Королем був оголошений Максиміліан II, але одночасно і Стефан Баторій як майбутній чоловік династичної королеви Анни Ягеллонки. Фактично в Польщі розпочалась громадянська війна. В дуже бурхливих дискусіях, в тому числі на сеймах, про ситуацію в Польщі і прийнятті тих чи інших рішень Станіслав Жолкевський завжди виступав з позицій Замоїського, допомагав йому в політичні боротьбі.

Баторій був одним з найвидатніших польських володарів. Розумів, що здобуттям трону завдячує польській шляхті на чолі з Ян Замоїським, зробив багато реформ для неї і країни. Замоїський отримав пост підканцлера коронного, потім канцлера. Швидкий кар'єрний ріст не подобався багатьом магнатам. Віддалена від привілеїв влади родина Зборовських стала ворогом для короля і Замоїського.

Але у політичній діяльності Замоїський не завжди був правий. У суперечці короля і міста Гданська Замоїський зайняв позицію міста, що не дозволило Баторію використати великий потенціал цього морського порту для зміцнення держави, як і пізніше вирішення підлеглості Пруссії після смерті прусського князя Альбрехта I, коли цей регіон опинився під контролем Австрії.

Баторій встановив нові стосунки з козацтвом через введення реєстрового козацтва, використовуючи досвід козаків для захисту Польщі від турків і татар. Ба-

торій реформував армію – зміцнив артилерію, впровадив понтонні мости, в армії почали застосовувати карти, впровадив уніфіковане озброєння піхоти, перший в Європі запровадив використання готових куль, утворив такий рід військ, як гусарія. Замоїський поряд з королем посилено вивчав військову справу, беручи участь в реформах армії.

У 1559 році розпочався період польсько-московських війн. Здобуття Веліжа в 1580 році король доручив Замоїському разом з його родичем Жолкевським. Це було його перше самостійне військове завдання, яке було успішно виконане. Потім допоміг взяти фортецю Великі Луки, після важкої облоги взято Завлоччя. Перед третім етапом війни в 1581 році Замоїський став гетьманом. Ця посада відтепер стала довічною. Таким чином у віці до 40 років Замоїський зосередив в своїх руках дві найважливіші посади в королівстві. Така ситуація була ризикована, адже Замоїський не мав достатньо досвіду для управління державою. Після облоги Пскова був досягнутий мир в Ямі Запольському. Замоїський заслужено ділив славу переможця зі Стефаном Баторієм.

Замоїського і Жолкевського звела разом ще одна справа – справа Зборовських, про що розповідається далі.

Після несподіваної смерті короля Стефана Баторія у віці 54 роки опозиція відновила нападки на Замоїського. На з'їзді шляхти у Львові, який скликав Станіслав Жолкевський-старший, Замоїський відчув, що шляхта поділилась в стосунку до нього, оскільки Зборовські за всіляку ціну вимагали помсти. Брехня, заздрість, чутки, зрада – все це було застосовано проти

Замойського. Цей поділ всередині країни перенісся на політичні справи – кандидатури майбутнього короля. З одного боку – архикнязь Максиміліан та Ернест з Габсбургів, з іншого – місцеві вельможі. Цього разу Замойський не брав активної участі в пошуку майбутнього володаря, хоча на елекцію приїхав. На сеймі дійшло до збройного протистояння обох таборів, але сутички не відбулось.

Кінець кінцем Замойський разом з королевою Анною та примасом Карнковським зупинились на кандидатурі Сигізмунда – наступника шведського трону, який мав 21 рік. В ньому теж була кров Ягеллонів. Він був оголошений королем, а за кілька днів опозиція оголошує королем Максиміліана. В цій ситуації збирається з'їзд шляхти в Вислиці, де підтверджено вибір Сигізмунда. Далі належало якнайшвидше приїхати до Кракова і зайняти Вавель.

Ян Замойський відправляєтья до Кракова для оборони від військ Зборовських та Максиміліана. Краків у листопаді 1587 року витримує облогу противників і в грудні Сигізмунд III урочисто в'їхав в місто. Незважаючи на прислугу королю, стосунки між ним та Замойським одразу не склались, частково через нашіптування ворогів, до чого новий король був ласий.

Вирішальна битва за трон відбулась під Бичиною під Краковом у січні 1588 року, де війська під керівництвом Яна Замойського перемогли сили Максиміліана. Велику жовту хоругву з чорним орлом здобув Станіслав Жолкевський-молодший, який був тяжко поранений у праве коліно і ціле життя після цього кульгав.

Максиміліан та його свита були взяті в полон, в'язнів відправлено до Красного Ставу, в маєтки гетьмана. Стерегло їх 300 солдатів на чолі з Марком Собеським. З архикнязем врешті-решт досягнуто умови його виїзду з Польщі і погоджено деякі справи для країни.

Сигізмунд III після смерті свого батька в 1592 році обраний королем Швеції, але владу переказав Карлові, князю Судерманії, що потім створило для Польщі багато проблем, оскільки король не зумів запропонувати програми для двох держав або об'єднати їх проти спільного ворога – Москви.

У 1595 році гетьман здійснив молдавський похід, де посадив на трон господаря Ярему Могилу.

Замойський взяв участь у війні зі шведами за Інфлянти в 1601 році. Разом з Жолкевським здобув Ригу, потім була облога фортеці Вольмар, яку захищав Якоб Делагарді. Замойський особистим прикладом брав приступом фортецю, яка капітулювала. Делагарді був взятий в полон, де зустрівся з Станіславом Жолкевським. Доля зведе їх ще раз, знову в несприятливих для майбутнього шведського фельдмаршала умовах. Під час кампанії в Інфлянтах Польщі вдалось повернути більшість втрачених раніше земель.

На дорозі до фортуни

Ян Замойський був одним з найбагатших польських магнатів. Маєтки отримувач починаючи від батька (4 села), володів поселеннями Белзького і Замойського староств, нагороджувався королями – Генріхом Валуа і Стефаном Баторієм. Зокрема, був власником і орендарем кількох сотень поселень в понад

10 староств – від Краківського до Мальборзького. На Україні мав 5 міст із замками і 44 села. Замойський був спритним власником, судився, давав позики, міняв маєтки, використовував всі можливості. Деколи програвав, але завжди керувався раціями права.

Ординація Замойська – затверджена сеймом в 1589 році, друга довготривала в Польщі. Ординація (в Європі – майорат) означала гарантію неподільності маєтку і перехід її у власність по чоловічій лінії. Ординації були одним із стовпів польської господарки, управлялись з одного центру. Проіснувала до 1939 року (350 років). Довшою була лише ординація Радзивіллів. Різноманітність господарських елементів разом з землею забезпечувала господарську синергію між сировинною та переробною частиною економіки, яка продукувала додаткову вартість.

Була затверджена кураторія ординації на випадок смерті ордината, в числі яких був і Станіслав Жолкевський. Вона ж мала опікуватись сином ордината. В статуті ординації були передбачені всі випадки, щоб майно ординації було в одних руках родини Замойських. Ординат створював свою господарську імперію 15 років. Ординація ділилась на ключі:

Горайський – 786 кв. км з м. Горай і 15 сіл;

Кшешовський – 750 кв. км з м. Тарногородом і 13 сіл;

Щебжешинський – 653 кв. км з м. Щебжешином і 37 селами;

Замойський – 427 кв. км з 8 сіл;

Красніцький – 360 кв. км з м. Краснік і т.д.

Всього ординація мала площу 3830 кв. км і складалась з 6 міст і 149 сіл.

Крім ординації окремим адміністративно-господарським утворенням була Шаргородщина, де в 1585 році Ян Замойський отримав землі. За грамотою від короля в 1588 році місто Шаргород отримало магдебурзьке право, був побудований замок. Назва Шаргород походить від імені Флоріан Шарий – засновник роду Замойських.

Гербом Шаргорода є св. Флоріан зі щитом з трьома стрілами з гербу Замойських. На цих землях Замойський заохочував до заселення не тільки селян, а й шляхту. Дарував землю, роздавав посади. Протягом 25 років (1597-1604) тут появилось п'ять уфортифікованих містечок і близько 50 нових сіл. Хоча сам засновник на Шаргородщині був лише один раз.

Рис. 10. Панорама історичного Шаргорода.
<http://sklep.antykwariat.biz/object/index/id/5645>

Ординація управлялась в складний спосіб. Всім господарським комплексом завідував надвірний підскарбій, якому Ян Замойський довіряв. Окремо управлялись маєтки на Шаргородщині – тут над всім стояв генеральний адміністратор. Господарськими ключами управляли намісники, яких називали старостами. Урядовцям у цих фільварках підлягали двірські, що займались прикладною господаркою. Подекуди замість двірських були володарі, а великі фільварки мали своїх ключників. Молочним господарством і дрібною живністю займались головно дружини урядників або двірських.

Окрему сферу господарства становили староства, які Ян Замойський орендував. Керували ними підстарости, що були фактичними орендарями. Усі працюючі отримували винагороду як коштами, так і в натурі.

Землеробство в ординації зосереджувалось на виробництві зерна, овочів та садівництві, луківництві для виробництва сіна. Питаннями зерна Ян Замойський керував особисто.

У господарствах ординації займались худобою. Утримувались стайні і коні, гетьман мав для особистого вжитку 41 коня, а в кількох місцях годувались верблюди. Розвивалась рибна господарка, бджільництво, лісове господарство та мисливство. Кожен ключ мав кілька млинів. На виробництво пива і горілки була монополія двору. В маєтках ординації працювали гірничо-металургійні підприємства, чотири гути шкла, виробництва сукна і полотна, обробки шкіри, зокрема т.зв. курдибанів (декорованої оздоблювальної шкіри), вірменські ремісники виробляли сап'ян. Практично всі ремесла підтримувались, але ремісники платили податок.

Доходи всіх маєтків Замоїського важко поррахувати. Були вони немалі і постійно змінювались. Найбільша складова доходів – прибутки з господарюючих та орендованих маєтків – біля 200 тис. злотих в рік. До цього треба додати інші джерела – посаги дружин, плата за посади тощо.

Видатки – найбільше на купівлю землі, на другому місці – будівництво нових міст, замків, фільварків та інших об'єктів. Великими були видатки на утримання двору, кухню і презентаційні в зв'язку з високими посадами. Власне ці посади зобов'язували видавати власні кошти на армію, інші потреби держави. Наприклад, на похід в Молдавію Замоїський видав власних коштів понад 55 тис. злотих. Таких фактів є багато. Державна скарбниця завжди була заборгована польським магнатам.

Центром маєтків Яна Замоїського було місто Замостя. Метою Замоїського було створити в Замості крупний торговий центр Східної Європи, з чого б мало вигоду місто. Місто Замостя було закладене Яном Замоїським 10 квітня 1580 року. 12 червня цього ж року король Стефан Баторій підтвердив акт локації з наданням міських прав і герб з рисунком св. апостола Томи зі списом. Обидва Жолкевські – батько і син були присутні при оголошенні Яном Замоїським привілею на будівництво м. Замостя.

Організаційна структура міста була запозичена у Львова. Король дозволив організацію цехів та визначив три ярмарки протягом року. Замостя мало бути містом-фортецею, центром затвердженої 9 років пізніше Замоїської ординації. Початково привілей пе-

редбачав заселення міста лише католиками, однак Ян Замойський швидко ліквідував ці обмеження. Від 1585 року оселятись у місті могли також вірмени, від 1588 року – євреї, від 1589 – греки. Незабаром у місті проживали представники 12 народностей, в тому числі шотландці, англійці, голландці, перси та інші.

Головним адміністраційним та судовим органом була міська рада. До її складу входило 4 урядуючих радники, призначуваних в результаті виборів. Кожен з них по черзі виконував функції бургомістра. Окрім цього, до складу ради входило чотири так звані старих радників. Компетенції ради, окреслені в привілеях, концентрувались головним чином навколо господарського життя, дотримання порядку і права, стану доріг та вулиць та охорони від пожеж.

В часи локації міста війт, на відміну від бургомістра, був спадковим урядовцем, який очолював місто. Він був ленником пана міста, зобов'язаним, між іншим, до кінної військової служби. Війт мав численні привілеї з доходів (1/6 чиншів, 1/3 судових штрафів, право на розміщення яток і засідань в міській лаві). Першим війтом Замостя був ставленик Яна Замойського Войцех Внук, радний м. Сандомира, який ще до вступу на посаду, як головний організатор міського життя, проводив заходи по вербуванню потенційних осадників. Йому допомагав Ян Сикст зі Львова, колишній львівський лавник.

Творцем першого ренесансного плану забудови міста був відомий італійський архітектор Бернардо Морандо, який якимось назвав Замостя «північною Падуюю». Згідно цього нерегулярного плану центральне

місце займала резиденція – палац Замойських, який замикав з заходу центральну вісь міста, що йшла через середину міста вздовж вулиці Замкової. Міщани концентрувались навколо трьох ринків – Великого, Сольного (торгували сіллю) і Водного (була міська криниця). По боках від центральної осі і палацу розташувались колегіата і будівля академії. На головному ринку була побудована ратуша. Місто було оточене сучасними фортифікаціями з сімома бастионами. В Замості була утворена незвична як на той час установа – Побожний банк для надання позик убогим. Після смерті власника в Замості збудовано церкву, вірменський храм, синагогу. Споруджений величний костел францішканів.

Рис. 11. Панорама середмістя Замостя

В Замості бували Богдан Хмельницький, королі Ян Казимір та Сигізмунд II Август, цар Петро I.

Ян Замойський також був засновником міста Томашів Любельський. На початку XVII століття на землях села Рогізно на березі ріки Солокія появилось поселення, назване Єлітовим (від гербу Замойських – Єліта). Ідея ця появилась у Яна Замойського. В 1612 році Томаш Замойський надав містечку локаційний привілей, поселення отримало назву Томашів. Цей документ був затверджений королем Сигізmunдом III. Місто отримало дуже важливий дозвіл на складування солі, що сприяло його швидкому розвитку. В місті швидко розвивались ремісничі цехи. Внутрішнє життя міста ґрунтувалось на маґдебурзькому праві.

Забудова міста зосередилась навколо великого квадратного ринку. Містечко лежало на важливому торговому шляху і для охорони було зміцнене земляними валами.

Томашів не оминули усі проблеми тогочасного життя – військові напасти, епідемії, пожежі. Будучи частиною Замойської ординації, місто потерпало від внутрішньої боротьби за керівництво цим потужним господарсько-адміністративним утворенням, в середині XIX ст. втратило приватний статус.

На зразок свого родича Станіслав Жолкевський-старший теж пішов шляхом побудови міста. В 1580 році він стає власником Бродів. Станіслав Жолкевський-старший для убезпечення від набігів татарів між селами Броди та Лагодів на острові посеред ставу Копань споруджує замок. Поряд закла-

дає місто, яке пізніше, як і замок, постановив назвати Любич – за назвою родинного гербу Жолкевських. У 1584 р. Любич отримав магдебурзьке право.

У 1588 році після смерті Станіслава Жолкевського-старшого містом володіє син Миколай, а потім Лукаш – син Миколая Жолкевського.

У 1629 р. місто Броди змінило власника і ним став воєвода сандомирський Станіслав Конецпольський, який придбав його за 500 000 злотих разом з іншими поселеннями від Лукаша Жолкевського, який не мав нащадків. У травні 1637 року у місті був відкритий навчальний заклад – Академія, у якій викладали професори Краківського університету.

Станіслав Конецпольський сприяв перетворенню міських укріплень на потужну цитадель, збудовану за зразками нового на той час голландського типу фортифікацій. У її проектуванні ймовірно брали участь Гійом де Боплан і Андреа дель Аква (автори відомого замку в сусідніх Підгірцях).

Майбутній гетьман Богдан Хмельницький від 1633 р. перебував на службі у Станіслава Конецпольського, отримав помешкання в Бродах. Під час оглядин новозбудованого Бродівського замку в 1633 році, на які була запрошена місцева шляхта, Хмельницький необачно висловився щодо фортеці, що «...гарний замок, але збудований людськими руками, ними ж може бути і здобутий», розгнівивши цим Станіслава Конецпольського.

Замойська академія

Коли народ темний – падають королівства.

Ян Замойський

Ще в Генріхівських артикулах, які писав Замойський, був передбачений обов'язок короля вчити молодих поляків. Сам Замойський вчив молодь за свій кошт.

Після неуспіху відновлення Краківської академії та Королівської колегії Замойський прийняв рішення про створення вищої школи в своїх маєтках.

Створення цієї академії стало можливим після організації в Замості трьох шкіл, створених власником міста. До виникнення академії були залучені різні люди, зокрема, кс. Шимон Луговський, який записав на фінансування школи доходи від чотирьох сіл. У 1600 році був затверджений акт фундації школи. Навчання було двохетапне на трьох відділах: філософії, риторики і діалектики. Найбільші складності при школі були з професорським складом. Про допомогу він попросив львів'янина Шимона Шимоновича, гуманіста, останній залучив до Замостя ряд професорів. Він же організував при майбутній академії друкарню. Шимонович продовжував справу академії після Замойського і похований поряд з гетьманом в Замойській колегіаті.

Згідно з актом закладення управління академією мала здійснювати колегіата, її схоластик управляв коштами і готував звіти капітулі.

Папа Римський Климент VIII видав 29.10.1594 року ерекційну буллу, затвердивши створення академії і друкарні.

Розвиток академії йшов важко, хоча серед студентів були такі прізвища, як Тарновський, Олесніцький, Гербурт, Жолкевський тощо. Поки жив Замойський, він активно підтримував школу в усіх напрямках, в тому числі особисто як фундатор, вникав в усі деталі.

Академія стала справжнім науковим осередком у цій частині Речі Посполитої, друкарня видавала цікаву і різноманітну літературу, була створена велика бібліотека.

Але з часом єзуїти висловили незадоволення функціонуванням академії в Замості, як наслідок багатші студенти їхали вчитись за кордон.

Наука і культура були справжнім захопленням Замойського. Він мав обширні контакти з європейськими вченими, літераторами, підтримував матеріально багатьох з них.

Замойський, як кожна велика людина в Польщі (і не тільки), був виставлений на заздрість і людську нікчемність. Не захищено його від жодної прикрості, навіть оскаржувано про змови з ворогом і зраду Речі Посполитої. Геній Замойського, його великі ідеї, як і великі знання, не повністю використані сучасниками, вони потрапили на невідповідний ґрунт того складного часу.

4. Жолкевський на південно-східному напрямку

Татари і турки

Лешек Подгородецький у своїй книзі «Гетьман Станіслав Жолкевський» наводить історію з дитинства Станіслава, коли нянька в ясний сонячний день залишила бавитись малого самого на лузі біля села. Раптом блиснула вістка про появу татар. Перелякані мешканці села кинулись до лісу на порятунок. Няня теж втратила голову, залишивши дитину, але хтось з служби вчасно зауважив відсутність малого, знайшов його і сховав у лісі.

Татари переслідували Станіслава Жолкевського все життя, і від них він мав великі проблеми в своїй діяльності оборонця кордонів держави. Перші контакти на полі бою з татарами Станіслав Жолкевський мав у віці 27 років у 1575 році, коли в Польщі тривала внутрішня суперечка за трон і татарські орди напали на Волинь і Поділля. Князь Острозький разом з Мелецьким оборонились від загонів калги султана Аділя Геррея, проте невдовзі 20 тис. ординців з-під Тернополя під керівництвом хана Девлет-Геррея знову практич-

но без опору коронних військ дійшли аж під Ряшів і Сокаль. При цьому завдавались величезні збитки, забирався чисельний ясир. За ординцями була організована погоня на чолі з Яном Замойським за участі Станіслава Жолкевського, але вона успіху не мала.

Татари в XVI-XVII столітті становили серйозну загрозу на південних і східних кордонах Речі Посполитої. Кримські татари династії Герейів визнали зверхність Османської імперії як лідера ісламського світу і виконували васальну роль. Кримські і ногайські татари не ставили собі серйозних політичних цілей. Їхнім головним завданням було забезпечити існування, а часом і збагачення свого народу шляхом нападів на Україну, виконанням при цьому окремих завдань турків. В окремі історичні періоди татари були союзниками козаків.

Станіслав Жолкевський втягується у військову діяльність під керівництвом Яна Замойського. В 1588 році за участь у битві під Бичиною проти військ Максиміліана Жолкевський стає польним гетьманом.

Перше серйозне військове завдання в цій якості він виконує проти татар в ході відсічі їх чергового нападу. Кримський хан Газі II Герей з військом в 25 тис. ординців нападає на Поділля. Замойський організовує зміцнення фортець на кордонах – в Кам'янці-Подільському і Тереховлі, а Львівську землю вирішує обороняти окремими загонами. Один із загонів очолює Станіслав Жолкевський і в 1589 році б'є татар під Глинною біля Львова, відбиває частину ясиру та повертає майно. Ця перемога не мала великого значення і не врятувала Червону Русь від плондрування – хан, правдоподібно

но, вбив і забрав в ясир біля 30 тис. людей. Відтепер головним завданням польного гетьмана стає оборона південно-східних кордонів від татар.

У 1593 році вибухає війна поміж Туреччиною і Австрією. Імператор Рудольф II просить допомоги поляків. Однією з цілей імператора було втягнути Польщу в протистояння з Туреччиною і створити антитурецьку лігу. Це було можливе за умов підпорядкування Волощини та Молдавії Польщі та відмови Максиміліана від польського трону, проте не для імператора.

На заклик султана Мурада III хан Газі II Герей вирушив у середині 1594 року через Польщу на Словаччину, яка була під угорською короною. Жолкевський, зустрічаючи неприятеля на Чорному шляху під Хмільником, робить помилку, не зваживши на застереження молдавського господаря Аарона. Татари обійшли гетьмана і вдарили на Покуття, пограбувавши Снятин та Обертин. Потім вони рушили через Самбір на Ужоцький перевал. Замойський зі своєю частиною армії не встигає разом з Жолкевським, що приєднався, наздогнати наїзників, татари повертають в Крим. І цього разу належної відплати не вийшло, обох гетьманів нещадно критикують за нездатність захистити рубежі держави.

У відповідь на політику Габсбургів Польща приймає рішення про втручання в молдавські справи і посилення впливу Польщі. Додатковою підставою для протистояння в Молдавії стало рішення цесаря про визнання цієї території частиною Німецької імперії, чим повністю проігноровано намір щодо підпорядкування Молдавії Польщі.

У 1595 році волоський господар Михайл Хоробрий виступав проти Осман, почав реалізовувати свої амбіції – об'єднати всі наддунайські держави, посадив в Молдавії свого господаря Стефана Розвана.

Замойський разом з Жолкевським вирішили це змінити. Поляки без бою зайняли Ясси, і посадили на престол Єремія Могилу. Цього не стерпіли турки. В 1585 році Ахмед-паша, санджак-бей Тегині і Білгороду, призначений на посаду бейлербея Молдавії. Він був швагром Газі Герея і останній пішов йому на допомогу.

Ян Замойський за рекомендацією Жолкевського на чолі семитисячної армії для оборони вибрав вигідне місце біля Ясс – під Цецорою на березі Пруту, яке уфортифікував бастіонами. Облога турків і татар і дводенні бої показали, що останні нічого не можуть зробити, тому було вирішено припинити військові дії. Сторони обмінялись подарунками і погодились на розмови.

Як результат, турки погодились на затвердження Єремія Могили на господарстві, підлеглості Молдавії Польщі, але Молдавія повинна була платити туркам данину і не воювати з нею. В кожному місті мали право перебувати польські військові залоги.

Волоський господар Михайл Хоробрий в 1600 році об'єднав Волощину і Молдавію, що викликало військові дії поляків проти нього. Ян Замойський разом з Станіславом Жолкевським у жовтні 1600 року над річкою Телезиною розбив 50-тисячне військо Михая і повернув до влади братів Могил. У Бухарест урочисто введено Симеона Могилу. В кінцевому результаті Молдавія залишилась у сфері інтересів Речі Посполитої.

Молдавська проблематика в житті Жолкевського тісно перепліталась з турецькими і татарськими інтересами. Окрім цього, окремі правителі Молдавії та Волощини були споріднені з польськими магнатами і останні теж втручались в справи князівства.

В наступні роки стосунки з татарами дещо заспокоїлись, бо поляки були зайняті проблемами на інших напрямках. Але козацькі походи продовжувались, напади татар далі тривали, як і їхні вимоги по сплаті заборгованих «упоминків». Вкотре проявило себе своєрідне зачароване коло у взаємних стосунках з козаками – козаки були потрібні для війни, якої були причиною.

У 1606 році татарські наїзди розпочались у січні. Гетьман з Брацлава на чолі війська чисельністю 1100 чоловік вирушив на війська Кантемира. Ногайські татари, які своїм предком мали монгольського вождя Ногая, кочували на захід від Криму, їх часом називали білгородськими татарами. Формально вони визнавали зверхність кримського хана, але часто діяли самостійно, загроза від них для Польщі була постійна. Власне мурза Кантемир був найвідомішим ногайським вождем. Цей чоловік безпосередньо відповідальний за смерть Станіслава Жолкевського.

Гетьман вирішив здобути ногайський кіш без підтримки допомоги. Обидві сторони переміщувались напроти один одного по різних сторонах ріки Соб. Біля Кальника Жолкевський перейшов ріку та з'єднався з посполитим рушенням і приватними військами руського воєводи Станіслава Гольського, коронного стражника Яна Замойського, брацлавського воєводи Януша Збараського і князів Острозьких. Татарський

кіш був оточений з двох боків, з контрнаступу нічого не вийшло і татари рятувались втечею. Тут, над притокою Бугу Удичем, вони не втекли від переслідувачів, загинуло п'ять мурз, окрім ясиру і худоби взято в полон понад 2 тис. татар. Кантемир зазнав нищівної поразки.

Пізніше Кантемир мимоволі допоміг полякам у боротьбі з москвинами в 1610 році, коли одночасно з зайняттям Жолкевським Москви ногайці грабували степи півдня Московії, продовжуючи ці набіги протягом багатьох років, завдав їм важких втрат і захопив тисячі людей в ясир.

Після смерті Яна Замойського у 1605 році польсько-татарські стосунки кардинально погіршились. Сигізмунд III менше звертав увагу на опозицію і зміцнював стосунки з Австрійською імперією. Остання ж була природним ворогом османів. Турки мали татарів як васалів, формально не керуючи безпосередньо. Як наслідок зміни політики – татарські наїзди стали дуже часті. Інші причини напруги з татарами і турками – взаємні наїзди козаків на султанські землі, а татар – на землі Речі Посполитої, поширення впливів Польщі в Молдавії та успіхи поляків з Московією.

Турки не відмовлялись від впливів в Молдавії, в 1611 році вони усунули пропольського господаря Константина Могилу і посадили на трон Стефана Томшу. Поляки пробували в 1612 і 1615-1616 роках повернути свої позиції.

Турки погоджувались на подвійне підданство Молдови, поки був живий Замойський, який був противником Габсбургів. Лише Жолкевський, прихиль-

ник і продовжувач політики Замоїського, зумів поставити свого представника Габріеля Могилу в Молдові, з чим турки погодились. Потім була згода на заміну Стефана Томші на Гаспара Граціані, близького до Жолкевського.

Чергове загострення стосунків з турками і татарами сталося в 1617 році. В той час Польща була зайнята завершенням Московської війни, а турецький султан провадив війну з Персією. Разом з тим османи вирішили використати складну ситуацію в Польщі та вимусити її на нові поступки. З початку 1617 року знову розпочали військові дії татари, а потім в напрямку Молдавії знову пішла турецька армія під командою Іскандера-паші (з ним Жолкевський листувався) з кільканадцятьма тисячами війська, що складалось з турків, молдаван, волохів, семигородців і татар. Станіслав Жолкевський був готовий до зустрічі цих серйозних сил, приготувавши оборонні позиції над Дністром.

Іскандер-паша за походження був угорцем з міста Печ, займав посаду бейлербея Боснії, а потім Очакова, підтримував земляка семигородського князя Габора Бетлена (ворожого до Польщі), з яким Жолкевський матиме справу і Гаспара Граціані, який відіграє свою роль у смерті Жолкевського.

Обидві армії стали навпроти себе 12 вересня. Іскандер паша побачив готовність поляків і вийшов з пропозицією почати переговори. Османи скаржились на козаків, вимагаючи знищити козацькі міста, гарантувати зупинення подальших нападів. Поляки відповіли, що козаки давно вже займаються військовими

діями, і це ніколи не було приводом для війни, натомість це відповідь на татарські напади, які необхідно припинити. Татари ж вимагали оплати «упоминків», що Польща робити не бажала. Іскандер-паша пообіцяв приструнити татар, натомість дав згоду Кантемирові на час переговорів на грабунок польських земель. Паша думав розірвати польські сили, але Станіслав Жолкевський не піддався на провокацію, правда, коштом мирного населення.

23 вересня під Бушею (Яругою) підписано мирну угоду, згідно якої обидві сторони зобов'язались стримувати козаків і татар, «упоминки» мали бути виплачені вже. Тут вперше гетьман і паша особисто зустрілись між собою. Поляки зобов'язались не порушувати кордону з Семигороддям і не виступати проти Габора Бетлена (це стало підставою в 1620 році для вибуху війни), а турки – не нападати на Молдавію і Волощину, які були васалами Польщі. Молдавський господар мав бути в приязних стосунках з королем і забезпечувати спокій польським купцям, і не більше. Жолкевський погоджується на спалення фортеці в Бершаді на Вінничині (власність Збаразьких, але осередок козаччини) і Рашкові, зобов'язався платити данину татарам, не втручатись у справи Молдавії, Трансільванії та Валахії, погоджується заборонити козакам виходити в Чорне море, віддав Хотин ленникові Порти господарю Молдавії.

Фактично Станіслав Жолкевський пішов на нечувані раніше поступки, що стало в Польщі підставою для гострої критики щодо неможливості протиставитись татарам і здачі польських інтересів в Молдавії.

Але гетьман мав такі інструкції від короля, для якого московська справа була важливіша. На сеймі 1618 року Станіслав Жолкевський мусив боронити свої рішення перед посольською палатою однією з найдовших у своєму житті промов. Не всіх переконав, хоча в цілому сейм прийняв його пояснення.

Татари не заспокоювались. Орда Кантемира в червні цього ж року сягнула околиць Львова, Стрия, Жидачева. Жолкевський при підтримці місцевих магнатів у багатьох місцях стримав татар, але цього було замало. У вересні в Польщу вторгнулись кримська орда під керівництвом Девлета-Герая, буджацька під Кантемиром і турки Іскандера-паші.

На захист краю зібрались до гетьманського табору під Оринином недалеко від Кам'янця-Подільського майже всі місцеві магнати зі своїми військами: Острозькі, Корецькі, Замойські, Любомирські, Калиновські, Тарновські, Порицькі, Вишневецькі, Чарторийські, навіть обидва Збаразькі, коронний підчаший Адам Сенявський. Разом було 20 тисяч добре озброєних вогнепальною зброєю військ, які на голову перевищували ворога. Проте гордий Жолкевський не зміг порозумітись з цими родами і в результаті утворилось кілька окремих таборів, які не хотіли бути під командою гетьмана.

Хоча татар було менше, вони почали шарпати окремі табори, взяли в полон князя Януша Порицького, але Станіслав Жолкевський на це не реагував. Врешті поляки почали об'єднуватись і готуватись до битви. Але неприятель у білий день обійшов польські війська і вдерся вглиб краю. Ніхто їх не переслідував. Три дні

гетьман чекав вістей, куди пішли татари, дочекавшись прокльонів і плачу пограбованих аж до Берестечка людей. Ординці взяли в ясир 30 тисяч чоловік. Ситуацію яскраво описав наочний свідок цих подій Самуель Маскевич: «...наші не як рицарські люди, але баби, або, точніше, курви, з обозу жоден не посмів виступити проти них».

Незрозуміло, чим керувався Станіслав Жолкевський, але ця ганебна ситуація засвідчила вже традиційну незгоду магнатів, а також означала втрату авторитету (навіть в таких близьких колегах, як Томаш Замойський) старого вождя. Численні вороги гетьмана нещадно його критикували, вимагаючи відібрати булаву і конфіскувати маєтки. Знову повинен виправдовуватись на сеймі на початку 1619 року, його пояснення були суперечливими, в значній мірі він дав зрозуміти, що татар неможливо перемогти. Кінець-кінцем у зв'язку з поважним віком попросив забрати від нього гетьманську посаду, і це було абсолютно щиро. Але король не прийняв відставку, зробивши помилку. На місце гетьмана був достойний кандидат – Станіслав Конецпольський.

На окремій нараді комісії в сеймі Жолкевський представив своє бачення реформи армії для надійного захисту країни: стотисячна армія (30 тисяч гусарів, 15 тисяч рейтарів, 15 тисяч козаків і 40 тисяч піхоти), на цю армію треба було 8 млн. злотих. Це була абсолютно нереальна цифра, оскільки ці гроші мали прийти від магнатів і кліру, і відповідного рішення не було прийнято.

Наступна зустріч з турецько-татарською потугою під Цецорою була останньою для Станіслава Жолкевського.

Козацтво

Для Польщі XVI-XVII ст. тема козацтва була дуже важливою, оскільки захистити південно-східні кордони держави було нікому. Так само для Жолкевського в силу посади, які він займав і функцій, які виконував, позиція козаків і стосунк до них були вирішальними. Зрештою, як великий магнат на східних землях Речі Посполитої він теж був зацікавлений в спокої на цих рубежах.

Є кілька версій появи такого стану як козаки в кінці XV століття: з одного боку це були втікачі, вигнанці і бунтівники, які після розпаду Золотої Орди не могли знайти собі місця в жодному державному утворенні (перед Річчю Посполитою це було Литовське князівство) і шукали вільного життя в степах; з іншого боку це були уходники – степові здобичники-промисловці. Козаки часто займались промислом – здобуванням їжі, полюванням, бортництвом тощо. В XVI столітті козаки вже були серйозною силою на південно-східних кордонах.

Козацтво сформувалася на степовому фронтірі наприкінці XV – на початку XVI ст. з дрібних військових станів (путних і панцерних бояр, замкових слуг та безземельної шляхти), до яких почали долучатися вихідці з міщан та, навіть, княжих родин (Вишневецьких, Ружинських, Курцевичів).

Таким чином створювались групи вільних людей, які називали себе козаками. Вони брали на себе охорону родин і територій, об'єднувались в походи, як правило, в турецькі і татарські землі на човнах. Тим самим продовжувалась прадавня традиція, походи часто супроводжувались торгівлею тощо. Походом керував отаман, обраний в демократичний спосіб, під час військових дій він мав абсолютну владу, в мирні часи він міг бути скинутий з посади або навіть вбитий.

Першим гетьманом запорожців був черкаський та канівський староста – овруцький шляхтич Остафій Дашкевич. Острів Хортиця був обраний Дашкевичем як місце зберігання зброї, на цьому острові було засноване табірне життя. Запорожці називали своє житло на острові – Січ.

На початку Остафій Дашкевич утворив п'ять куренів з охочих. Пізніше їх кількість коливалась, назви і прив'язка їх була від населених пунктів, звідки походили козаки. Таким чином був утворений адміністративний поділ козацтва.

У 1553 році на острові Мала Хортиця Дмитро Байда Вишневецький, козацький ватажок, гетьман, збудував власним коштом для захисту земель від татар невелику фортецю. Сюди почали активно стікались козаки.

По мірі розвитку козацтва почали виділятися козацькі еліти. Одночасно козаки почали виконувати доручення сусідніх держав, почали зав'язуватись стосунки, подекуди взаємовигідні. Козацький побут, їх вольності та рівність стали частиною народного епосу.

Відношення польської еліти до козаків мало подвійний характер – з одного боку козаки були потріб-

ні для захисту держави та участі у військових діях, з іншого – козаки були представниками простолюду, захищали селян та православних, з часом у них появились політичні цілі, і за це були переслідувані владою.

У 1572 році Сигізмунд II Август доручив гетьману Миколаю Язловецькому очолити козацтво. Останній створив козацький реєстр, встановив функції старшого з підпорядкуванням собі. До реєстру внесено 300 козаків, вони були захищені правом і отримували грошове забезпечення. Таким чином козацький стан був поділений на офіційних «реєстрових» та неофіційних запорізьких або «низових».

У 1578 році Стефан Баторій збільшив реєстр до 500 козаків і призначив для осідку місто Трахтемирів, де дозволив збудувати шпиталь.

У 1583-1589 роках з боку козаків здійснюються численні напади на турецькі міста, незважаючи на заборони та нагадування з боку польського уряду. У відповідь кримські татари в 1589 році підійшли аж під Львів.

У 1590 році сейм приймає постанову «Про низовців і Україну». Реєстр збільшено до 3000 чол., але керівні посади в козацькому війську має займати шляхта. Козакам заборонено перетинати кордони, реєстрові козаки повинні скласти присягу на вірність королеві та Речі Посполитій. Заборонено торгівлю зброєю. Гетьман отримав двох наглядців для контролю за виконанням рішення сейму. Впроваджувались суворі кари за порушення з боку козаків, зокрема, за самовільні походи за межі держави вони визнавались ворогами вітчизни і зрадниками, яких можна вбивати без суду. Проти козаків могла бути застосована регулярна армія.

У 1591 році вибухає повстання під проводом шляхтича Криштофа Косинського. Все почалось від приватної суперечки Косинського з київським воєводою князем Констянтином Острозьким. У повстанні брали участь селяни і козаки, причому останні в такий спосіб виразили своє незадоволення законом від 1590 року, який давав коронному гетьману владу над козаками та обмежував реєстр. Повстання тривало до 1593 року. Повстанці здобули Білу Церкву, вторглись на Волинь, де в основному нищили маєтки Костянтина Острозького. Здобули замок Острополь над Случчю, намагались зайняти Київ та Переяслав.

Остання битва цього повстання відбулась під П'яткою біля Чуднова в 1593 році, де повстанці зазнали поразку від місцевих магнатів – Острозьких, Вишневецьких та інших. У бою на боці княжих військ брав участь Северин Наливайко – сотник надвірної корогви Констянтина Острозького. Через рік він сам став керівником нового козацького повстання в Україні. Але виступ проти козаків з Острозьким йому не забули.

За повстанням Криштофа Косинського слідкував Станіслав Жолкевський, на той час вже гетьман польний. На початку повстання він ратував за мирне розв'язання конфлікту козаків із князем Констянтином Острозьким.

Цей підхід – спочатку переговори і мирне вирішення конфлікту було своєрідним «фірмовим стилем» гетьмана, який не любив проливати людської, а особливо християнської крові. Лише після невдач на переговорах він рішуче застосовував військову силу.

У листі до канцлера Яна Замойського 28 січня 1593 р. Станіслав Жолкевський зазначив, що князь Константин Острозький не хоче мирним шляхом вирішити спір із козаками і до нього на підмогу йде біля трьох сотень піхоти князя Олександра Вишневецького. А сам Станіслав Жолкевський у зв'язку із татарською загрозою не може підтримати жодну зі сторін конфлікту. Очевидно, гетьман не бачив чогось надзвичайного в цьому протистоянні між шляхтичами, які в той час були звичними.

Ставлення Жолкевського до козаків виглядає позитивним, незважаючи на різноманітні життєві ситуації і історичні закономірності.

Для польського суспільства козацьке питання було непростим. З одного боку, існувало багато непримирених ворогів козацького стану, для яких пролиття крові було єдиним способом вирішення проблем. З іншого, було багато пропозицій про колонізацію Низу і утворення козацько-рільничої організації, яка б забезпечувала оборону південного заходу від татар і турків. Серед них – київський католицький єпископ Верещинський.

Йосип Верещинський, уродженець Холмської землі гербу Корчак, походив з давньої української шляхти, батько першим перейшов на католицизм. Підтримував контакти з козаками, організовував оборону Київської землі від татар. Листувався з Жолкевським. Зокрема, в листі від 07.04.1594 року писав до гетьмана про вербування на королівську службу козаків в кількості 500 чоловік та просив його прискорити надання коштів та сукна для найму козаків і дозволу на розмі-

щення їх в належному Києво-Печерській лаврі містечку Васильків.

Єпископ не співчував війні між польським урядом і козаками, в листі від березня 1596 року до канцлера Яна Замойського він дає пропозиції або негайно віддати козакам для поселення Задніпров'я, або, пообіцявши це їм на словах, направити їх тимчасом проти зовнішнього ворога – проти татарських орд або проти московського царя, якщо він не буде дотримуватись умов перемир'я і не поверне захоплених територій Задніпров'я. Верещинський запевняє, що козаки тільки чекають королівського розпорядження, проти кого їм іти.

Він висунув проект організації козацької держави для захисту південно-східних кордонів Речі Посполитої. Ця держава (князівство) мала бути васально залежною від польського короля. Мало бути визнання за козаками права рівності з панівним шляхетським станом. Вища влада в князівстві мала бути представлена інститутами князя та гетьмана. Основою економіки козацького князівства мало бути полкове землеволодіння.

Станіслав Жолкевський бачив у цьому об'єднанні різноманітних національностей, релігій та інтересів в першу чергу людей свавільних, втікачів від закону і не вірив, що такий конгломерат буде вірно служити Речі Посполитій і бути їй корисним. Він практично нічим в цьому не відрізнявся від панівної верхівки. Гетьман, як і інші, не зумів побачити великого потенціалу українського козацтва як передової частини українського суспільства. Відомо, що трохи пізніше появилась ідея держави «трьох народів», яку пробували реалізувати через Гадяцьку унію, але з цього нічого не вийшло, як і

в наступних подібних спробах. Взаємні кривди привели врешті поряд з іншими чинниками до загибелі Речі Посполитої і Гетьманщини.

Разом з тим Жолкевський поважав козаків як воїнів, ставився до них з відповідною пошаною, цінив відвагу та посвяту їх військовій справі, бо сам попробував солдатського хліба. Все своє бойове життя він мав справу з козаками.

Придушення повстання Северина Наливайка

В історії більшість авторів оцінюють відносно Станіслава Жолкевського і козаків за подіями 1596 року – придушенні повстання під проводом Северина Наливайка та його товаришів. Насправді все виглядає складніше.

Северин Наливайко народився десь на початку 60-х років XVI ст. Одні історики місцем народження вважають Кам'янець-Подільський і зазначають, що батько був чинбарем. Інші, також ґрунтуючись на документах, вважають, що народився Северин у Гусятині, де батько мав садибу з невеликою ділянкою й займався кушнірством. Змужнівши в батьківській оселі і отримавши непогану освіту, Северин подався до Острога і деякий час жив у свого брата Дем'яна – письменника й викладача.

Наливайко постійно цікавився козацтвом. Не раз бував на Січі, переймався турботами козаків. Він не втрачав зв'язку з Січчю і тоді, коли опинився на службі у магната Константина Острозького, де служив ротмістром особистої охорони князя.

У цей час у південних районах Поділля і Брацлавщини діяли кілька повстанських селянських і козацьких загонів. Подавшись у ці краї, Наливайко приєднується до одного з найбільших загонів і скоро стає його ватажком. У цей час запорізькі козаки обирають гетьманом Григорія Лободу. Виходець з давнього козацького роду, що не відзначався багатством, він пройшов довгий шлях реєстрової служби від козака до отамана, сотника і, нарешті, полковника, користувався неабиякою популярністю серед товаришів.

І коли Наливайко в очікуванні набігу татарської орди восени 1594 р. почав збирати під свою руку козаків і селян, гетьман приєднався до нього. Татарву було відігнано, та немало загинуло козаків.

Налякавшись масштабів військових дій повстанців, брацлавська шляхта, зібравшись у Брацлаві, вирішила повернути порядок в регіоні. Та повстанців вчасно попередили міщани. У ніч на 16 жовтня 1594 р. козаки разом з наливайківцями напали на Брацлав, перебивши шляхтичів.

Наливайко та Лобода не тільки воювали всередині країни, вони атакували Молдавію, значно нашкодивши тим самим стосункам між Річчю Посполитою та Османською імперією.

Протягом 1593-1595 років козаки Війська Запорізького здійснили 7 походів проти турків – зокрема Григорій Лобода взяв м. Оргіїв, нападав на Акерман, Северин Наливайко в 1594 році зруйнував турецьку фортецю Паркани, знищив Бендери, але в кінці року програв об'єднаному молдавсько-турецькому війську.

В кінці цього ж року обидва воювали разом з волохами проти турків.

У Молдавії в другій половині року воював Ян Замоїський зі Станіславом Жолкевським, намагаючись посадити на трон Ярему Могилу.

Повернувшись з походу в Молдавію, де знищили турків під Тегинією, Наливайко і Лобода зібрали у Барі раду керівників загонів, видали універсали, якими закликали селян та міщан озброюватися й повставати проти магнатів. Наливайко і Лобода вирішили підняти повстання по всій Україні, щоб доценту винищити на ній польсько-шляхетське панування. Навесні 1595 р. в Україні діяло вже кілька десятків загонів, що нараховували близько 12 тис. повстанців. Полум'я повстання охопило Київщину, Переяславщину, Поділля, Волинь. Причинами повстання стало незадоволення прийнятою раніш сеймовою постановою «Про низовців» та подальша польська колонізація України, посилення феодальних утисків місцевого населення.

Повстанці розділились на три частини: Наливайко очолив головні зағони, Лобода – київську групу, Матвій Шаула діяв на Волині та півдні Білорусі.

Наприкінці жовтня 1595 р. наливайківці рушили на Поділля і Волинь і з'явилися біля Луцька. Після того Наливайко з зағонами вирушив у Білорусь, також охоплену повстанням, і за допомогою селян здобув з боями Слуцьк, Бобруйськ та Могилів (на Дніпрі). На противагу Наливайкові його побратим Лобода діяв на Подніпров'ї не так активно. Лобода очолював зағони козаків, займав більш помірковану і часом угодовську позицію.

Стурбований подіями в Україні і розмахом повстанського руху, король Сигізмунд відкликав з Молдови війська гетьмана Станіслава Жолкевського і кинув їх на Україну. Лише трохи відпочивши після вдалого походу, гетьман розпочав новий військовий похід, до речі, із зовсім невеликою кількістю вояків.

Жолкевський у цьому поході перебував у постійних зносинах з коронним канцлером Замоїським. До речі, і Лобода, і Наливайко також листувалися з польськими можновладцями, пропонуючи їм різні варіанти залагодження конфлікту. В одному з листів Жолкевський пропонував утворення комісії, яка мала б розглянути козацьку справу або боротись з Наливайком через судові механізми (позови пропонував писати руською мовою) з метою відшкодування завданих шляхті збитків. Це був трохи наївний підхід, щоб розраховувати на його успіх.

На відміну від інших прикордонних магнатів гетьман вважав, що цей конфлікт необхідно вирішити мирними методами. «Бажаю хворі частини тіла лікувати, ніж відрізати», – стверджував гетьман.

В інший раз він писав: «Крові його (Наливайка) ані тих, що з ним, не прагну. Щоб можна було зрозуміти, що маючи в руках немало того товариства, мені до них байдуже. Вимагаю тільки, щоб той тлум розпустив, Максиміліанову хоругву і гармати віддав». (Запорожці влітку 1594 року погодились на пропозицію Імператора Рудольфа II та Папи Римського піти воювати з турками в Молдавії, взявши імператорський прапор і зброю).

Станіслав Жолкевський надіслав Лободі, який в той час перебував у Білій Церкві, листа, пропонуючи відійти від повстанців, залишити Київщину й відступити на Запоріжжя. Козаки хотіли розправитися з посланцем, та Лобода взяв його під захист і, хоча й без відповіді, відпустив живим назад.

У двадцятих числах березня 1596 р. до Трипілля, де перебував з козаками Лобода, підійшов Шаула. Сили двох проводирів об'єдналися в загін, здатний завдати нищівної поразки королівському війську. Однак Лобода і тут не виявив рішучості. Обурені козаки позбавили Лободу гетьманства, а на його місце обрали Шаулу.

Упорядкувавши своє військо, Шаула вирушив на допомогу Наливайку, котрий підходив до Білої Церкви. Туди ж ішов і Жолкевський, прагнучи не допустити об'єднання повстанських загонів, однак запізнився і козаки розбили його авангард – підрозділи Ружинського.

Козаки, оцінивши свої сили, відійшли від міста й попрямували козацьким табором на Трипілля, яке ще перебувало в руках повстанців.

Станіслав Жолкевський наздогнав козацький табір 24 березня на відстані восьми миль від Білої Церкви, в урочищі Гострий Камінь. Бій був жорстокий і кровопролитний. Перемоги він не приніс ні тій, ані іншій стороні. Козаки, як і поляки, зазнали чималих втрат. Загинув їхній улюбленець полковник Сасько Федорович, ядром відірвало руку Шаулі, було поранено й Наливайка.

У таборі повстанців були непорозуміння між багатими запорожцями і біднотою відносно подальших дій. Перші тяжіли до примирення з поляками і припинення боротьби, частина хотіла швидше дістатись до московських земель, радикальна частина воліла відійти на південь і в майбутньому продовжувати повстання.

Повстанці перейшли Дніпро і розташувались табором на лівому березі, дискусії про важке становище і пошук виходу з ситуації продовжувались. Лобода навіть розпочав відповідні переговори, направивши до Жолкевського сотника Козловського з листом, у якому пропонував припинити війну і укласти мир. Після цього Наливайко і Лобода зібрали загін і рушили у Переяслав. Ледве вони відійшли від Дніпра, як розпочали переправу поляки.

У листі до короля від травня 1596 року Жолкевський розповідає про військові сутички із збунтованими козаками біля Києва і на лівому березі Дніпра. В листі йдеться про те, що жителі Києва охоче надали допомогу війську Жолкевського для переправи через Дніпро, оскільки знали про плани наливайківців пограбувати й сплюндрувати міський замок, очевидно від цього постраждали б і міщани. Прихід коронного війська врятував місто від козацького погрому.

Повстанці пройшли Лубни, підійшли до р. Солониці і в одному з її урочищ заходилися обладнувати укріплення. Оточені зусибіч, вони вирішили битися до останку. Табір розташували таким чином, щоб тил впритул примикав до правого берега Солониці, убезпечивши один бік від нападу. З трьох інших бо-

ків було встановлено кілька рядів возів, оточених валами і лінією шанців. Гетьманом ще в Трипіллі був усім козацьким складом обраний Наливайко, оскільки Шаула був тяжко поранений.

Облога козацького табору тривала від 16 травня до 7 червня 1596 року. Весь цей час в таборі, в якому згуртувалось до 10 тис. людей з жінками і дітьми, відбувались драматичні події. У повстанців закінчилася їжа, вода, почався голод. Терпіли й королівські війська. Стало очевидно, що подальша облога неможлива. А в козацькому таборі почалися суперечки. Щоб поглибити їх, Жолкевський знову посилав до Лободи посланця з пропозицією видати Наливайка та інших керівників повстання і здатися «на ласку короля». Про це дізналися в таборі. Зібралась рада, під час якої між прихильниками Лободи і Наливайка спалахнула сварка. Лободу звинуватили в зраді. Той з обуренням відмовився. Тоді на нього напали і тут же зопалу відрубали голову. Реєстровики припинили, але затаїли на нереєстровиків злобу. Останні ж, звинувативши Наливайка у тому, що завів повстанців у безвихідь, скинули його з гетьманства й обрали ватажком Криштофа Кремпського.

Тоді Наливайко зі своїм загоном кинувся з табору, прагнучи пробитися крізь військові заслони. Та це йому не вдалося, в таборі почалися міжусобиці. В кінцевому результаті козаки схопили Наливайка та привели зв'язаним до Жолкевського. Було схоплено і його соратників – Шаулу, Шостака, інших. Жолкевський при цьому гарантував життя Наливайку та усім учасникам табору після складання присяги королю. Були

віддані клейноти і зброя від Імператора Рудольфа II. Однак учасники каральної експедиції з кварцяних та магнатських рот знехтували умовами капітуляції і напали на беззбройних. Загинула велика кількість людей. Ця подія відома під назвою «Солоницька різня». Півтори тисячі козаків на чолі з Кремпським вивалились з оточення і подались на Січ. Рядових селян повернули до їхніх панів, керівників повстання відправили до Варшави, де одразу стратили, Наливайка ж довго тортували і стратили пізніше.

Жолкевський намагався применшити розміри цього злочину, пишучи до короля, що «...при тому поверненню стались немалі замішання. Солдати, головною угорська піхота і українці (очевидно, місцева шляхта), будучи на них роз'ятрені, не тільки свої речі, а й їх власні повідирали і вбили їх кілька десятків, чого жодним способом не вдалось між завзятими людьми уникнути, хоча з великим зусиллям і старанням з панами ротмістрами я намагався цьому запобігти».

Жолкевський не дотримав своїх слів і подібна ситуація в його житті буде траплятись ще кілька разів, головним чином або в силу обставин, або через взяття на себе нереальних обіцянок.

В Польщі ця перемога була прийнята з тріумфом, Ян Замойський приїхав до Львова зустрічати Станіслава Жолкевського, який проїхав через місто з усіма полоненими і трофеями. Польський письменник С. Козловський описує Наливайка як плечистого і високого зростом чоловіка з гордовитим обличчям, якого навіть неволя не скорила. Наливайко в Україні в національній свідомості залишився насправді народним героєм.

Після придушення козацького повстання вальний сейм прийняв у 1596 р. рішення «Про козаків і людей свавільних». У ньому висловлено стурбованість, що Україною і далі шириться козацька сваволя і це є великою шкодою для Речі Посполитої. Нагадано, що постановою 1593 р. ці свавільники були оголошені зрадниками і ворогами Вітчизни і приведені до порядку. У новій постанові безкомпромісно доручається коронному гетьману (Станіславу Жолкевському) винищити тих свавільників. Від козаків забирали раніше надані їм Трахтемирів, Бориспіль та інші землі, які поверталися до королівського домену.

Придушення повстання 1596 року не вирішило проблем козаків, що сам Жолкевський добре розумів, пишучи трохи пізніше Замоїському: «Треба на правду ґрунтовно про цю Україну радитись».

Самійло Кішка.

З козаками на Молдавію та Інфлянти

Військові шляхи Станіслава Жолкевського перетнулися ще з одним козацьким ватажком – Самійлом Кішкою. Кішка Самійло (р. н. невід. – п. 1602) – гетьман (1600-1602) реєстрових козаків. Походив з українського шляхетського роду Кошків (або Кошичів). У 1573 році в одному з морських походів ескадра Самійла Кішки зазнала поразки від османського флоту, а сам гетьман потрапив до полону і був прикутий ланцюгом до весла на галері, де перебував близько 25 років. У 1599 році організував на османській галері повстання українських невільників, які, перебивши команду, повернулися до України.

У 1600 році Самійло Кішка взяв участь у поході коронного війська на чолі з Яном Замойським до Молдови проти волоського воеводи Михая Хороброго, який пішов на Єремію Могилу, молдавського господаря, що був під протекторатом Польщі. Станіслав Жолкевський на Різдво перебував у Жовкві, однак теж змушений був виходити в похід. Польське військо було малочисельне навіть з приватними магнатськими підрозділами. Ян Замойський запропонував гетьману реєстровиків Самійлу Кішці набирати побільше козаків та разом з поляками, серед яких був і Станіслав Жолкевський, йти на допомогу Єремії Могили.

Після обговорення цієї пропозиції з козацькою старшиною, козаки виставили умови своєї згоди на похід, зокрема, скасувати заборони, встановлені для реєстровців після повстання Наливайка 1594–1596 років, надати реєстровцям право користуватися вольностями, «котрими користувалися їхні предки», скасувати всілякі «незносні кривди», які терплять козаки від державців, віддати майно та видати Війську Запорозькому затриману платню й, нарешті, надати козакам «корогви його королівської милости, щоб під тим знаком могли ходити і бути знані як слуги його королівської милости». Майже аналогічного листа було направлено того ж дня до Яна Замойського від усього війська. Польський уряд погодився з вимогами козаків і ті 16 липня 1600 року рушили із Запоріжжя до Молдови. По дорозі козаки запідозрили Кішку в зносінах з Михаєм Хоробрим, заарештували його і обрали на його місце Гаврила Крутневича. Невдовзі Кішку звільнили і повернули йому владу.

Жолкевський початково з невеликими силами перебував на прикордонні на лівому березі Дністра навпроти Хотинської фортеці і військ Михая Хороброго. Ян Замоїський йшов назустріч, обидві частини армії з'єднались і, перейшовши Дністер в напрямку на Сучаву, повернули на Бухарест. У війську були всі відомі роди – Збаразькі, Ходкевичі, Марк Собеський, Тичинські, К. Вишневецький, Я. Потоцький і інші, – біля 20 тис.

Вирішальна битва відбулась у жовтні на ріці Телезині під Буковом. Підрозділи Жолкевського перебували в центрі лінії поляків. З ініціативи Жолкевського після рішучого штурму опір ворога зламано, взято всю артилерію, 95 хоругв, багато полонених. Через кілька днів зайнято Бухарест. Князівство Михая Хороброго Ян Замоїський Волощину оголосив васальною провінцією Польщі й призначив там господарем брата Єремії – Семена Могили (батько Петра Могили). Успіх був короткотерміновим, бо турки невдовзі змінили володаря Волощини.

Переможців з молдавської кампанії знову зустрічають у Львові. Після урочистої літургії архієпископа, Станіслава Жолкевського та Єжи Мнішека запрошують закласти камінь на місці будівництва Бернардинського монастиря.

Одразу з молдавських земель після короткого відпочинку вдома Станіславу Жолкевському треба було йти на іншу війну.

Як відомо, король Польщі Сигізмунд III обраний на трон як наслідник шведського короля Яна III. Після його смерті Сигізмунд був обраний на короля Швеції,

а потім детронізований на користь 4-річного сина за регентства дядька Сигізмунда, який незаконно заволодів шведською короною, прибравши ім'я Карла IX. Протистояння між ними мало ще й релігійний характер – польський король був завзятим католиком, король Швеції – протестантом, лютеранином. Таким чином Польща була втягнута в непотрібний і шкідливий для неї конфлікт. Хоча йшлося про землі в Інфлянтах (Лівонії), які раніше належали Польщі і які були загрожені шведами.

Жолкевський змушений був спочатку залагоджувати справи виплати заборгованих жовнірам коштів за молдавський похід, перебуваючи у Львові. Питання коштів на війну, постійної заборгованості перед військом, рокоші військовиків були звичною практикою Речі Посполитої тих часів і цим завжди повинні були займатись командуючі військом. Це ж саме повторилось після війни проти шведів.

До участі в поході на Інфлянти були запрошені козаки Саміла Кішки, однак вони не хотіли йти без вирішення проблем козацтва. В листі Кішки до Жолкевського в дещо запобігливій формі, але рішуче повторено основні вимоги козаків, висловлені роком раніше до короля й Замойського перед походом у Молдову. Сейм 1601 року повернув козакам, які брали участь в повстаннях Наливайка і Косинського, громадянські права, легалізував статус козаччини та поширив на неї спадкове право, що діяло в Речі Посполитій, родинам запорожців гарантовано недоторканість та збереження майна, обіцяно навіть повернути реєстровим козакам їхню колишню столицю – Трахтемирів. Разом з тим

сейм застерігав, що в разі повторення козацьких бунтів баніція, проголошена в 1596 році, знову набере сили.

У середині червня Жолкевський з'єднався з Замоїським. Коронні війська в грудні 1601 року зайняли Вольмар, де Станіслав Жолкевський взяв в полон одного з керівників шведського війська Делагарді, якому подарував рисячу шкіру. Жолкевський цінував жовнірську доблесть і сміливість. Обидва ще зустрінуться на полі бою.

Коронне військо по черзі здобуло Гелмет, Кіремпе, в травні 1602 року – Фелін. Біля останнього міста, очевидно, загинув Самійло Кішка. В цілому, Лівонський похід став для козаків дуже тяжким – вони страждали від голоду й холоду і, врешті-решт, збунтувалися і самовільно покинули війська. В останньому листі від 18 січня 1602 року до Яна Замоїського, Кішка скаржився, що козаки погрожували йому, що поб'ють камінням. В результаті козаки не отримують обіцяної винагороди («служили тільки за траву і воду»).

Під Ревелем (тепер Таллінн) у червні 1602 року шведський генерал Арнеп готувався вийти назустріч польським військам на чолі з Яном Замоїським, який був зайнятий сутичками біля міста Білий Камінь. Шведів почали атакувати війська Стефана Потоцького і Зигмунта Казановського. Станіслав Жолкевський з маршу кинув до бою дві гусарські хоругви, але ця атака не мала успіху, оскільки шведські війська оборонились спереду «іспанськими козлами». Тоді він послав невеликий загін легкої хоругви під керівництвом козацького гетьмана Івана Куцковича в тил шведам, що викликало замішання в рядах ворога і вони почали

безладно відступати. У відкритому полі шведи почали наводити порядок у своїх рядах, але це їх не врятувало і вони були наголову розбиті Жолкевським, генерал Арнеп загинув. У поході на Інфлянти брав участь майбутній гетьман козаків Конашевич-Сагайдачний.

Війна в Інфлянтах не була до кінця успішною, Замоїський і Жолкевський, якимсь забезпечивши зайняті міста і фортеці, повернулись додому, передавши війська Яну Каролію Ходкевичу. Ян Замоїський невдовзі помирає.

У 1605 році складається тривожна ситуація на Україні. Козаки продовжували військові дії проти турків, дратуючи при цьому польських урядовців. У 1602–1607 роках була розорена Констанца, атакований Акерман, взято Варну – велику турецьку фортецю. До цих походів вже долучився Петро Конашевич-Сагайдачний.

Турецькі васали – татари залягли навколо кордонів Польщі, а на початку січня керівник ногайської орди – султан Бухар підійшов аж до Київщини. Король закликає магнатів громадитись під керівництвом Жолкевського в обороні краю, бо коштів на королівське військо немає. І знову не обходиться без козаків. Запорізькі козаки на прохання Жолкевського відганяють султана, а сам Жолкевський швидким маршем прямує проти Кантемира, який має 18 років і це його перший похід в Україну, зносить його передові загони біля Коровайної, а потім прямує до табору нападників над Удичем, де 28 січня розбиває татарське військо. При цьому взяв великі трофеї і звільнив з ясиру велику кількість бранців. Перед битвою в Брацлаві написав заповіт, оскільки мав всього понад тисячу вояків.

Сильно ризикував, але, не чекаючи підмоги, розпочав бойові дії. По ходу сутички до нього долучились війська магнатів. Рішучість і несподіваний маневр, те, чим завжди славився гетьман, зробили свою справу.

Татари помстились за Удич у 1608 році, коли Жолкевський пішов з Поділля на зимові лежі, а ворог пройшовся вогнем і мечем по містечках і селах півдня України.

У 1609 році на черговому сеймі прийнято постанову «Про запорізьких козаків».

Петро Сагайдачний - спроби примирення

Після завершення московського походу 1609-1611 років продовжуються козацькі напади на Туреччину та її сателітів, а також і ординські напади на Україну як частину Речі Посполитої. Ситуацію погіршують самостійні дії польської магнатерії в Молдавії проти ставленика султана Стефана IX Томші.

Тепер на чолі козаків стоїть гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. У 1613 році татари були розгромлені на Запоріжжі, цього ж року рід Очаковом розгромлена турецька флотилія, здійснений похід в район Трапезунда, пограбований Синоп, отримано кілька перемог над турецьким флотом та зруйновано турецькі фортеці в районі гирла Дніпра.

У липні 1616 року козаки захопили Кафу, де здобули значні трофеї і звільнили багатьох бранців з цього міста, яке мало славу головного невільничого ринку Османської імперії. Ці події перелякали всіх – і татар, і поляків, однак останні не в змозі були перешкодити козакам, бо самі потребували їхньої підтримки.

Жолкевський практично без військ не може забезпечити мир і порядок на південних кордонах. На сеймі в 1616 році він виступає з програмною промовою про зміцнення армії та її реформи, яка передбачала збільшення чисельності, в тому числі козаків, посилення влади гетьмана перед цивільними судами щодо жовнірів тощо. Пропозиції гетьмана не враховані, окрім підвищення плати кварцяному війську. Можна тільки дивуватись, як політичні суперечки, нелюбов до гетьмана, особисті порахунки засліплювали шляхту і магнатів перед загрозою ворога. Адже протягом 1605-1619 років татари нападали на південно-східні регіони Речі Посполитої понад 40 разів, грабуючи, спалюючи міста і села, забираючи в ясир тисячі людей.

У Польщі шукали винуватця замість серйозних і рішучих кроків, в тому числі у вирішенні козацьких проблем, – і багато з шляхти бачило крайнім Жолкевського.

Ситуація на кордоні приводить врешті-решт до військового вторгнення турків разом з татарами та волохами і молдаванами на Поділля. Цього разу король підключається до оборонних дій, приславши війська, які збирались походом на Москву з королевищем Владиславом. Активізувались і місцеві магнати.

Однак поважних бойових дій не відбулось, оскільки і турки не були в них зацікавлені, зосередившись на війні з Персією. Досить серйозні польські сили йдуть на московську війну, а Жолкевський має забезпечити південний фланг. Він вибирає мирне вирішення конфлікту, вступає з турками в переговори і швидко

підписує з Іскандером-пашею угоду, хоча Кантемир з татарською ордою в той час плондрує Покуття. Угода ця – Бушівський договір – згадувалась раніше.

Бушівський договір відвернув загрозу від Польщі і одразу після його підписання Жолкевський вирушив на зустріч і розмови з козаками з метою виконання головного пункту угоди з Портою про козаків та переконання їх йти на Москву. Коронний гетьман написав запорожцям листа, аби вони прислали своїх представників до Паволочі, що на річці Роставиці, куди сам вирушив із коронним військом. Проте запорожці теж направили туди не лише своїх представників, але й сильну армію. Відповідна комісія, в складі якої був і Жолкевський, зустрілась з козаками в урочищі Суха Вільшана поблизу Таращі і в жовтні 1617 року була підписана угода.

Річ Посполита обіцяла виплатити гроші одній тисячі козаків, однак не обмежила чисельності Війська Запорізького, остаточну чисельність мав визначити король і сейм. Домовлено про те, що козаки нікому не чинитимуть шкоди, не нападуть на Туреччину, перестануть ходити на Чорне море, служитимуть Речі Посполитій, коронний гетьман має затверджувати обраного козаками старшого, ремісників, купців, шинкарів, вйтів, бурмистрів, різників, кравців та інших не прийматимуть до себе і запропонують їм займатись своїм ремеслом в місцях їхнього проживання. Вільшаницьку умову сейм не затвердив і єдине, що обіцяно, то це вислати на Запоріжжя комісію для розгляду козацьких побажань. У черговий раз Жолкевський не зміг дотримати даного слова.

Як зазначає історик І. Ярмошик, вперше в історії урядово-козацьких стосунків ці переговори започаткували нову тенденцію, коли козаки стали не просто «свавільними людьми», а «панами-молодцями Війська Запорізького, людьми лицарськими».

На той час починаючи з квітня 1617 року королевиц Владислав вирушив із Варшави в похід на Москву з метою отримати корону московського царя, якою на той час володів Михайло Романов – перший московський цар з династії Романових. Навесні коронне військо підійшло до м. Вязьми і поставило табір, очікуючи підходу підкріплень. Проте ані вояків, ані грошей не надійшло, тому більшість жовнірів залишила табір. Аби врятувати королевицю і виправити ситуацію, уряд Речі Посполитої звернувся по допомогу до Війська Запорізького. У березні 1618 року дванадцять запорозьких полковників зустрілись із королевицею Владиславом і пообіцяли привести йому 20-тисячне військо. Полякам були поставлені умови:

- Розширення козацької території у Речі Посполитій;
- Свобода православної віри в Україні і ненав'язування унії;
- Збільшення реєстрового козацького війська;
- Визнання Річчю Посполитою адміністративної й судової автономії України.

Поляки погодились. Сагайдачному відправили клейноди – булаву, бунчук, печать і прапор.

Після переговорів українське командування під керівництвом гетьмана Сагайдачного розробило план майбутнього походу. Оскільки, за донесеннями ко-

зацької розвідки, більшість московських військ була націлена на смоленський напрям, то Сагайдачний відкинув план Речі Посполитої, який передбачав рух козаків від Смоленська до Вязьми, натомість обравши шлях від Путивля прямо на Москву. Задля збереження таємниці гетьман не повідомив сторону Речі Посполитої про свій план. Крім того, козаки провели операцію з відвернення уваги московських воєвод від південного кордону.

Похід Сагайдачного на Москву був блискучим. Почергово були взяті міста Лівни, Єлець, 10-ти тисячний загін під керівництвом Петра Дорошенка взяв міста Лебедян, Скопин, Данков, Рязьк, посад Переяславля-Рязанського та інші. Після возз'єднання окремих загонів Сагайдачний йде до місця зустрічі з поляками в Тушин. Під час цього просування козацькі війська почергово знищують військові сили московитів під командуванням Д. Пожарського, Г. Волконського, В. Бутурліна, які були вислані проти них царем Михайлом Романовим. 11 жовтня об'єднана польсько-козацька армія штурмувала Москву, однак цей штурм був невдалим. Бачачи безвихідну ситуацію, Москва запропонувала переговори, які завершилися Деулінським перемир'ям, остаточний документ був підписаний у грудні 1618 року. Поки тривають переговори, козаки пустошать прилеглі території – був взятий Серпухов, розпочата облога кремля в Калузі, вони готові були продовжувати військові дії. Але їхні перемоги стали вирішальними для прискорення розмов про мир, на який погоджувалась і Польща.

Деулінське перемир'я стало найбільшим успіхом Речі Посполитої в протистоянні з Московією. Підписано мир на 14,5 років. Польща отримала білоруські й українські землі, які до того були під владою Москви – Смоленську, Чернігівську та Новгород-Сіверську, всього 29 міст. Польський король офіційно зберіг за собою право претендувати на московський трон.

За свою участь у поході козаки отримали 20 тис. злотих і 7 тис. штук сукна. Через півтора року король Сигізмунд III вирішив відзначити Петра Сагайдачного, видавши 23 липня 1619 р. універсал про взяття козацького гетьмана та його родини під королівський захист. У цьому документі Сигізмунд III висловив подяку «старшому» Війська Запорізького за його участь у московському поході запорожців 1618 р. в межах воєнної кампанії королеви Владислава. Король хвалив запорізького гетьмана за лояльність до польської влади. Зрозуміло, що Петра Сагайдачного потрібно було схилити на свою сторону перед наступними розмовами з запорожцями.

На сеймі на початку 1619 року знову було підняте козацьке питання. Оскільки козаки були потрібні для подальших військових дій, в постанові «Про козаків» рекомендувалось встановити контрольовану чисельність козацького реєстрового війська і нагромадити кошти для набору великого війська. Йшлося також про заспокоєння козаків, які не були в поході з Петром Сагайдачним і воювали на морі.

У Польщі на той час лунали голоси на приборкання свавільних козаків, але Жолкевський був проти того, щоб знищити козаків доценту. Коронний геть-

ман волів досягнути поставлених цілей шляхом м'якого умовляння козаків. Він хотів уникнути гострого натиску на них, адже наслідки цього важко було спрогнозувати. Станіслав Жолкевський був переконаний, що в державних інтересах потрібно зберегти добрі стосунки з козаками та не втратити їхнє військо, котре добре прислужилося інтересам Речі Посполитої під час московського походу. Його план співпадав в цілому з рішенням сейму, тобто, в істотному скороченні чисельності козаків та запровадженні серед них порядку. На сеймі було прийнято рішення направити в Україну чергову комісію.

Восени 1619 року біля Паволочі зібрались комісари від польського уряду, в складі комісії багато родичів і приятелів Станіслава Жолкевського. З українського боку присутні гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний зі старшиною. Обидві сторони були підкріплені військами, зокрема, Станіслав Жолкевський почав стягувати війська для майбутньої війни з турками.

Основні розмови відбулись в козацькому таборі, куди прибули комісари, яким Петро Сагайдачний влаштував «парад» своїх військ. На комісарів неабияке враження справила висока оснащеність козацького війська вогнепальною зброєю. Комісарській трійці вручили реєстр особового складу війська. Згідно з ним в одинадцяти полках налічувалося 10 600 козаків.

Власне, чисельність козацького війська була головною на переговорах. Поляки передали козакам вимогу Станіслава Жолкевського про 3 000 чоловік, що категорично не було сприйняте, оскільки Петро Сагайдачний вже раніше розпочав процес виписки з ко-

заків. Щодо призначення «старшого», то козаки в цій умові погодились на призначення його, але не тільки від імені коронного гетьмана, а й від короля.

В результаті розмов над річкою Раствавицею козаки пішли на деякі поступки, хоча сторони розуміли нереальність закріплених постулатів. Узгодили наступне:

- Запорозжці служитимуть Речі Посполитій, попереджуючи загрози і захищаючи від неприятеля,
- кривд полякам не чинитимуть,
- пактів і перемир'я з сусідніми державами, особливо Туреччиною, не порушуватимуть, морських походів в Чорне море не здійснюватимуть, для чого козаки погодились спалити човни,
- повинні виписати зі своїх рядів всіх, хто не пов'язаний з військовою справою, зокрема, тих, що влились в козаки п'ять років перед тим, вони повинні, як і раніш, бути підлеглими своїх панів,
- фактично ліквідувалась адміністративна автономія козацтва,
- уряд виділяє 40 тис. зл. на утримання козаків, а чисельність має встановити король (3 тис. осіб),
- гетьман (старший) не обирається, а призначається з присягою війську.

Сагайдачний однозначно планував подальший розвиток національно-визвольного руху, але пішов на поступки полякам тільки за обіцянку грошей і з побоювання за можливу військову поразку, відклавши реалізацію подальших планів на майбутнє. Але цього не сприйняли козаки, особливо ті, яких мали виписати з війська.

Проти посланого Сагайдачним на Запоріжжя «старшого» спалахнув бунт. Цей «старший» спробував перешкодити запорожцям вийти на Чорне море, що виявилось фатальним для нього самого та декого із його оточення. Козаки підняли бунт, втопили у Дніпрі представника гетьмана та кількох його товаришів, а потім на десяти чайках рушили на Чорне море. Петро Сагайдачний доповів про цей інцидент Станіславу Жолкевському, «дуже нарікаючи на свавільство». Він просив, щоб вина за те, «що вчинили деякі свавільці», не лягла на все Військо Запорізьке.

Петра Конашевича-Сагайдачного в кінці 1619 року замінив Яцько Бородавка, який продовжив напади на турецькі міста, доходячи аж під Стамбул. Посольству Самуеля Отвіновського довелось рятувати своє життя, втікаючи зі Стамбула, де він пробував залагодити небезпеку, що насувалась.

Після Московської війни Петра Сагайдачний не пориває раніш встановлених стосунків з московитами. В той час, як в Москві перебуває патріарх Єрусалимський Теофан III, там же знаходиться посольство козаків, які, швидше за все, домовились про висвячення патріархом нових православних єпископів після переходу більшості з попередніх в унію (1596 рік).

Патріарх зупиняється у Києві, а київське духовенство, не бажаючи ризикувати (висвячення єпископів мало узгоджуватись з королем), уступило всю підготовку козакам і Київському братству, членом якого став Петро Сагайдачний. Він заслужено здобуває почесні оборонця православ'я. Поляки зі свого боку боялись незаконних протиурядових дій, щоб не спрово-

кувати Туреччину, окрім цього, територія Київської митрополії була у віданні Константинопольського патріарха. В серпні-вересні 1620 року без згоди польської влади було висвячено шість ієрархів, за легітимацію яких у майбутньому теж довелося боротися.

Станіслав Жолкевський, перебуваючи в Жовкві, слідкував за перебуванням патріарха в Україні. Він схвалив дії влади Києва по достойному прийому глави Єрусалимської церкви, і дав відповідні доручення, щоби патріарха з належною пошаною провели до кордонів. У цьому ж листі висловив застереження щодо Петра Сагайдачного, щоби його козаки не провели Теофана до Трахтемирова, де його важко було б затримати. Як видно, тут теж відчувається подвійна позиція.

Разом з тим, візит патріарха мав важкі наслідки для України, адже в Москві він за дорученням Константинопольського патріарха висвятив на патріарха московського Філарета. Через 66 років у травні 1686 року константинопольський патріарх Діонісій фактично підпорядкував Київську митрополію Москві, за що був позбавлений патріаршого стану. Експансія московії після цього посилилась по релігійній лінії.

Козацька ж справа в Речі Посполитій продовжувалась з ваганнями в різні сторони і принесла ще багато проблем народу України.

Але, як слушно зауважив один польський публіцист – поки козаки були з Польщею, вони зростали, стали з Москвою – їх ліквідовано.

**Станіслав Жолкевський
та Богдан Хмельницький**

Історія життя гетьмана України, першого творця фактично незалежної української (тоді козацької) держави Богдана Хмельницького, вихідця з земель Люблінського воєводства, до кінця невідома, особливо походження та молоді роки. Є цікаві матеріали Х. Брюховецької на цю тему, яка власне пробує проаналізувати ці невідомі сторінки історії. З Жовквою тісно пов'язана історія життя Богдана Хмельницького.

Потрібно відзначити, що достовірних даних про походження і початки роду Хмельницьких, зокрема його батька Михайла, немає. В другому виданні книги С. Баронча «Пам'ятки Жовкви» автор згадує про походження батька Богдана Хмельницького. Але тут також немає чіткості, лише припущення.

Польські та українські дослідники висловлюють різні версії місця народження засновників роду, їх життєвий шлях, місця служби тощо. Думки українських вчених розділились – одні з них поділяють думку, що Хмельницькі походять з прикордонних з Польщею територій, інші вважають місцем народження і діяльності українського гетьмана центральну Україну. Беззаперечно те, що життєвий шлях Хмельницьких проходив як на заході, так і на сході України.

Приймаючи до уваги ближчий нам варіант, треба відзначити, що Михайло Хмельницький мав, очевидно, шляхетське походження, проживав, за свідченням окремих істориків, в селі Хмельник біля Ряшева, звід-

ки його вигнали польські шляхтичі. Притулок йому надала Регіна Жолкевська, яка в той час, будучи дружиною С. Жолкевського, проживала в с. Туринка.

Однак, вірогіднішою є версія про походження Хмельницьких з села Хмель біля Любліна (сьогодні гміна Яблонна), яке розташоване неподалік від села Воля Собеська, гміна Кжчонув (родинне гніздо Собеських) та містечка Жолкевка (гміна Жолкевка), родинне гніздо Жолкевських. Представники цих родів мешкали дуже близько і могли знатись між собою. Не виключено, що Станіслав Жолкевський і Михайло Хмельницький зустрілись десь між собою і як знайомого, Жолкевський захистив Михайла, давши доручення дружині.

Михайло Хмельницький служив у Жолкевського керівником його двірцевої сторожі під час будівництва нового міста Жовкви. Він, вірогідно, в 1606 році разом з сім'єю і сином Богданом-Зіновієм переїжджає в маєтки Івана Даниловича, чоловіка доньки Станіслава Жолкевського Софії, на той час вже корсуньського і чигиринського старости, де отримує посаду підстарости в Чигирині. Там з часом він придбав хутір Суботів і заснував власну слободу – Новосельці.

Малий же Богдан, швидше за все, закінчив братську школу в Жовкві при православній церкві Різдва Христового, а потім був посланий на навчання до єзуїтської колегії у Львові, до створення якої мав відношення Станіслав Жолкевський. Після цього Богдан Хмельницький бував у Жовкві декілька разів, брав участь разом з батьком в останньому молдавському поході Жолкевського в складі підрозділів, висланих до

війська Іваном Даниловичем. У цьому поході Богдан був полонений під Цецорою, а потім викуплений разом з іншими бранцями. Доля Михайла Хмельницького до кінця невідома. Він, очевидно, загинув.

Після повернення з полону Богдан Хмельницький довгий час служив у зятя Жолкевських гетьмана Станіслава Конецпольського і постійно проживав у Бродах. В історичних жовківських хроніках (Баронч) є запис, що у 1627 році Богдан Хмельницький на чолі козацької хоругви відбив напад на Жовкву великого загону татар і врятував життя молодій Теофілії Данилович, майбутній матері короля Яна III Собеського (в цьому ж році її видано за Якуба Собеського).

Життя зводило його з близькими Станіслава Жолкевського до часу великої визвольної війни 1648 року, коли він востаннє був у Жовкві. Богдан Хмельницький був тут уже в статусі гетьмана України. Про перебування козаків у Жовкві в часи походу козацького повстанського війська в 1648 році пише С. Баронч. З польського боку події визвольної війни традиційно подаються як незаконні військові дії, реbelie.

М. Кордоба описує цей похід детальніше. Зокрема, жовківські міщани викупились від можливого грабунку і знищення міста, заплативши 22 тис. злотих. Між Жовквою та Креховом в районі Нової Скваряви був нічліг війська. Богдан Хмельницький провів ніч з 26 на 27 жовтня в Крехівському монастирі, куди був запрошений при виході зі Львова на Замостя. Під час походу козацького війська в містечках і селах розгорялись стихійні повстання українців, доходило до кровопролиття.

Ця частина походу завершилась в Замості, звідки гетьман після зустрічі з представником новообраного короля Польщі повернув до Києва.

Шістнадцятирічний син Богдана Хмельницького Тиміш, який був у поході з батьком, повертаючись в Україну, затримався в Жовкві з супроводом в кілька десятків осіб і багатьма наповненими здобиччю возами. Він перебував у Жовкві з 21 по 23 листопада 1648 року.

У поході Богдана Хмельницького 1655 року під час облоги Львова козацьке військо знову відвідувало Жовкву.

5. Московська кампанія

Події польсько-московської війни 1609-1616 років детально описані в книзі Станіслава Жолкевського «Початок і успіх Московської війни», яку переклав для українського читача і прокоментував професор Леонтій Войтович. Тому автор обмежиться спрощеним поданням подій цього етапу життя Жолкевського.

Литовське і Московське князівства багато років знаходились у стані перманентного конфлікту, який після Люблінської унії 1569 року став конфліктом між Річчю Посполитою та Москвою. Війни між цими державами перетворились в сталий елемент політичного візерунку цього регіону. Починаючи від часів Івана Грозного в Московії утвердився деспотичний спосіб управління державою, що супроводжувався повним безправ'ям як еліти, так і простого люду перед самодержавцем, страшними репресіями, формуванням на цій основі елементів царського деспотизму і централізму, нестримним бажанням загарбати нові землі і території. Король Стефан Баторій невдовзі після зайняття престолу провів декілька військових походів проти східного сусіда і на якийсь час заспокоїв ситуацію.

Після смерті Івана Грозного в 1584 році та його синів династія Рюриковичів не мала наступників, і мос-

ковські еліти – Романови, Шуйські, Годунови, Мстиславські вели запеклу боротьбу за трон. На цю ситуацію в країні наклались катастрофічне економічне (голод) та суспільне становище.

Тому вістка про те, що в Московії появився нібито «син» Івана Грозного, зацікавила певні кола в Речі Посполитій, в тому числі і короля Сигізмунда III.

Сигізмунд III мав перед собою дуже важливу мету, якій підпорядковував свою діяльність на посаді польського короля – забрати спадкову шведську корону в узурпатора Карла IX. На цій дорозі стала Москва, яка руками Василя Шуйського залучила як партнерів в військовій боротьбі Швецію. Це дуже подібно до планів Стефана Баторія, який таким самим способом через Москву намагався повернутись на свою батьківщину – Семигороддя.

Війна з Московією була потрібна для відвернення уваги від внутрішніх проблем зі шляхтою, використання захопленого московського царства проти тієї ж Швеції і як результат зміцнення королівської влади в Польщі.

Ще в 1600 році литовський канцлер Лев Сапіга запропонував цареві Борису Годунову унію між двома державами на зразок польсько-литовської. Ця ідея формувала порядок денний стосунків двох держав біля 20 наступних років.

В історіографії є багато версій походження і появи Лжедмитрія I. Проте сама ситуація в Московії вимагала змін і вимучене, голодне суспільство повірило в пришестя нових кращих часів. Швидше за все, Лжедмитрій (дослідники згодні з тим, що ним був монах-утікач Гри-

горій Отреп'єв) цілково був підготовлений до своєї ролі з боку наступних потенційних володарів країни.

Родина Вишневецьких була першою, яка рекомендувала Лжедмитрія королю, вбачаючи при цьому великі користі для держави, а сам претендент на московський трон почав збирати військо для походу на Москву. Лжедмитрія підтримали сандомирський воевода Юрій Мнішек, польські єзуїти, папський нунцій Клаудіо Рангоні, в його війську опинились польські шукачі пригод і заробітків. Негативне становище стосовно всієї цієї історії зайняла більшість урядників та сенаторів Речі Посполитої на чолі з Яном Замоїським.

Лжедмитрій I в 1604 році йде на Москву, зазнає поразки під Добриничами, однак після раптової смерті Бориса Годунова і вбивства в Москві його сина Федора, в липні 1605 року його коронують. Менш як через рік, після його весілля в Москві з Мариною Мнішек, вибухає заколот на чолі з Василем Шуйським, в ході якого в травні 1606 року царя вбивають. Боярська Дума оголошує новим царем Василя Шуйського. Останній був слабким володарем, країна занурюється в хаос. Ширяться селянські повстання, появляється Дмитрій II Самозванець (Дурисвіт або Тушинський Вор) – людина невідомого походження – теж не без підтримки поляків.

Новий претендент починає активні дії по створенню війська та поширенню відповідних пропагандистських кроків по території Московського князівства. В 1607 році з Чернігівщини Самозванець йде на Москву. Головні його сили під керівництвом князя Романа Ружинського розбивають війська царського брата Дмитрія Шуйського, а війська Вора підходять під Москву,

розташувались поблизу села Тушино. Самозванець звільняє полонених після 1606 року поляків, в тому числі Марину Мнішек, яка невдовзі «впізнає» його як свого чоловіка і залишається з Дмитрієм II. Ян Сапіга (двоюрідний брат Великого канцлера литовського Лева Сапіги), на чолі одного з відділів війська Самозванця, стає під мурами Троїцько-Сергієвського монастиря.

Цар Василь Шуйський, розуміючи всю хиткість свого становища, шукає підтримки за кордоном. В лютому 1609 року у Виборзі підписаний шведсько-московський трактат. Шведи разом з військами Михайла Скопіна-Шуйського (племінник царя) займають ряд міст на півночі Московської держави, йдуть на Москву, по дорозі в 1609 році розбивають відділи Олександра Зборовського, який був з Самозванцем, після чого громадять сили для подальших боротьби.

У 1608 році Сигізмунд III вирішує, що настав слушний час впровадити стратегічні плани щодо Москви, однак переніс їх реалізацію на початок 1609 року через внутрішні проблеми. При цьому він розраховував на опозицію в Москві і прихильність частини бояр до його дій.

З самого початку в польській верхівці чітко окреслились різні підходи до московської виправи. Оскільки на січевому сеймі 1609 року не вдалось ухвалити рішення про належне фінансування війни, це не дозволило чітко визначити стратегію бойових дій. Питання війни обговорювалось на цьому сеймі лише в колі сенаторів – верхньої палати сейму. Сенат дав згоду на війну.

Гетьман Станіслав Жолкевський вважав, що необхідно вдарити безпосередньо на Москву, пройшовши

Сіверщину, і вже на місці зорієнтуватись з майбутніми кроками. Сіверські замки були легші до взяття і похід міг бути швидким.

Литовські зверхники Лев Сапіга (канцлер) і Олександр Госєвський (староста віленський) радили королю взяти спочатку Смоленськ, а вже потім Москву. Надія була на те, що смоленська фортеця здасться без бою і по ходу бойових дій будуть повернуті обширні втрачені раніш землі. Королівські війська були слабо підготовлені до війни, незважаючи на зусилля Жолкевського, тому король запросив в похід магнатів з їх приватними арміями. Довга підготовка привела до того, що до початку зими не вдалось звершити задуманого. Бачучи запізнення, Станіслав Жолкевський переконував короля відтермінувати наступ на Смоленськ, проте безуспішно.

Як завжди бракувало коштів. Жолкевський писав, що король вагався і напевно відмовився би від походу, якби перед тим не оголосив його на весь світ. В державі піднялись голоси проти прихильників Мнішеків, адже частина поляків були у війську Дмитра II Самозванця і не бажали отримати ще один фронт протистояння. Шляхта, як звичайно, звинувачувала короля в переслідуванні своїх персональних цілей на шкоду державі. В Любліні король склав декларацію щодо своїх чистих намірів та підтвердив, що всі територіальні і інші здобутки стануть надбанням Польщі. Подібна пропагандистська акція була здійснена теж у Вільно.

Всі учасники цих подій були зацікавлені один в одному: Сигізмунду III потрібні були його прихильники

в Москві для підтримки, хоча вони висунули на трон кандидатуру його сина королевича Вадислава; Дмитрій II Самозванець був потрібний королю лише з метою стримування військ Шуйського і загрози боярам, бо вони в такий спосіб були прихильніші до нього. Самозванцю був потрібний трон, а поляки від нього отримували різного роду обіцянки з метою меншого втручання в життя Московщини.

Сигізмунд III вибрав план литовців, хоча не відкинув і пропозицію Жолкевського. Це характерно для нього, тягнути з рішеннями і до кінця не відкривати всіх задумів.

Нарешті у вересні по дорозі до Смоленська з польського обозу вислано до його мешканців відозву про їх підданство польському королю. Але надії на легку перемогу швидко розвіялись. Смоленськ був дуже важливим місцем на торговому шляху схід-захід і завжди мав стратегічне значення. Б. Годунов зміцнив цю фортецю. Розташована на Дніпрі, мала довжину фортечних мурів 6500 метрів, висотою до 15 метрів, товщиною 5-6 метрів з 38 баштами. Керівник оборони воевода Михайл Шеїн забезпечив місто провіантом і матеріалами для оборони, гарнізон нараховував біля 5 тис. осіб.

На початку жовтня король і основа армії появились під мурами Смоленська і почали готуватись до облоги і штурму. Протягом кількох тижнів польська армія зросла до 17 тисяч, в основному вершників. Брак піхоти був компенсований запорізькими козаками, яких під час цієї кампанії на території Московщини було залучено біля 30 тисяч з різних сторін.

Одразу було прийнято рішення про штурм фортеці, який здійснено 4 жовтня, але безрезультатно. На-

ступні спроби теж ні до чого не привели. Станіслав Жолкевський намагався скоригувати дії війська, пропонуючи королю полишити ці спроби взяття фортеці, однак Лев Сапіга, а пізніше і Потоцькі мали більший вплив на Сигізмунда.

На появу польського війська на території Московського князівства відреагували в таборі Лжедмитрія II. З останнім на Москву йшло майже 7 тис. польського війська, шляхти, в тому числі Марина Мнішек, які спокусились на обіцяні Самозванцем неймовірні доходи в багатій Московії. З цього табору слали до короля посольство з вимогою покинути межі Московського царства. Відділи Зборовського і Ружинського заприсяглись не покидати Дмитрія II і створили конфедерацію. Під Смоленськ постійно прибувають посольства і під їх натиском, знаходячись в складній ситуації, король, як і Жолкевський, надіючись на швидку перемогу, почали надавати землякам різноманітні гарантії, головним чином фінансові, які в майбутньому не були виконані і стали причиною серйозних клопотів. Король прийняв на себе зобов'язання Самозванця, і обіцяв війську виплату боргів за службу у попереднього пана, що стало самовбивчим кроком для бюджету Речі Посполитої. Це дуже сильно підірвало свого часу довіру до короля.

Самозванець в побоюванні за своє життя втікає до Калуги. Московсько-шведська армія під керівництвом Михайла Скопіна Шуйського та Якоба Делагарді відтісняє тушинські війська від Москви, а потім їх починають переслідувати підрозділи Григорія Валуєва.

Об'єднана армія звільняє від поляків ряд містечок навколо Москви. Наступним етапом має бути наступ

на Смоленськ для його звільнення від блокади. Головні сили для цього почали концентруватись біля Можайська – разом до 40 тис. людей. Сюди підійшли війська Дмитра Шуйського, брата царя (Михайло Скопін Шуйський помер) та наймані війська Якоба Делагарді. З останніми були проблеми, бо їм було виплачено лише частину заборгованої платні. Для забезпечення прикриття концентрації військ Валуєву було наказано зайняти Цареве Займище, куди направлявся гетьман Жолкевський з частиною військ з-під Смоленська.

Рішення про висилку в бік Москви сильного підрозділу було прийняте в таборі короля після гарячкових нарад. Спочатку цей маневр пропонувалось очолити Яну Потоцькому, але він почав ставити умови, і король приймає рішення довірити цю місію Станіславу Жолкевському. Через кілька днів частини підрозділів почали рух в бік Можайська. По дорозі треба було зробити невеликий гак на м. Білу, потім рушив на Шуйськ. Війська по бездоріжжю пересувались досить швидко – до 20 км в день. Від участі в поході відмовились підрозділи Зборовського, який був разом з тушинцями, в зв'язку зі звичною в ті часи причиною – заборгованістю з оплатою; з ним вели переговори і була надія на їх допомогу.

Біля Царєвого Займища 23 червня обидві сторони – поляки і підрозділи Валуєва провели безрезультатний бій, а потім були зайняті підготовкою території до майбутніх сутичок. Після однієї з них, успішної для поляків, до Жолкевського долучились підрозділи Зборовського. Валуєвці були оточені польськими військами і заблоковані в своїх новозбудованих укріплен-

нях. Станіслав Жолкевський організував широку розвідку навколишньої території, і від кількох іноземних солдат взнав про незадоволення з оплатою в рядах найманців, що знаходились з головними силами московської армії біля Можайська. Він пише до іноземного підрозділу лист:

«Між нашими народами ніколи не було ніякої неприязні. Наші королі завжди були і зараз теж є приятелями. Оскільки ви не зазнали від нас жодної кривди, є неправильно, що проти нас допомагаєте одвічним нашим ворогам москалям. Стосовно ситуації, ми готові на обидва варіанти, ви розважте, чи хочете мати приятелів, чи ворогів. Будьте здорові».

Цей лист відіграє свою роль трохи пізніше.

У московському таборі радились щодо подальших дій. Оскільки головною метою був Смоленськ, знаючи про нищівну силу польської гусарії у відкритому полі, вирішено пройти біля Царєвого Займища, підсилити Валуєва, який би скував сили Жолкевського, а самим рушити на Смоленськ.

Військо пішло не головною дорогою Москва – Смоленськ, а другорядною – через село Клушино. 6 кілометрів за селом армія розбила два обози – московський та іноземний. У війську панувала впевненість в перемозі, не організовано необхідної охорони. На зустрічі Д. Шуйського і Якоба Делагарді в один з вечорів останній сказав: «Коли я був полонений у Вольмарі, Станіслав Жолкевський дав мені шубу з рисі, маю зараз для нього соболину, яку йому віддарую».

3 липня Станіслав Жолкевський збирає нараду щодо оцінки ситуації. Були різні пропозиції – від че-

кання під Царевим Займищем до наступу. Гетьман приймає рішення – за дві години до заходу сонця командири підрозділів отримують листи з напрямком руху і бойовим порядком. Понад 7 тис. польських вояків з дводенним запасом їжі вирушили в напрямку села Клушино. На місці залишилось для блокади Валуєва біля 4,5 тис. чол., в тому числі 3 тис. запорожців. Для маскування в таборі виклристали зелені насадження і забезпечили постійний рух, так якби життя не змінилось.

Колона польських військ здійснювала нічний марш трохи повільно, оскільки територія була болотиста і частково заросла лісом, лише перед таборами неприятеля розлягалась велика долина, яка була перерізана огорожами села Пречистое, що унеможливило швидку атаку та обмежувало використання кавалерії. Поляки появились перед ворогами несподівано, якраз в час побудки, частина війська ще спала – це наслідки безпечності московського війська. З боку московитів почалась гарячкова підготовка до битви, поляки ж підпалили село, яке перешкоджало на полі бою.

Після шикування підрозділів до битви Станіслав Жолкевський провів огляд військ і розставив навпроти противника на лівому фланзі полки Миколая Струся та Януша Порицького і на самому краєчку, під лісом, запорізьких козаків; на правому, навпроти війська Дмитра Шуйського, – полк Олександра Зборовського та підрозділи Мартина Казановського і Самуеля Доніковського. Сам гетьман був у центрі польських військ.

Битву розпочали поляки о 4.00 атакою гусарії в центр московського війська. Пробивши собі коридор

в перших рядах, через деякий час змушені були відступити. Після цього в наступ пішли війська другої та третьої лінії. Шансів затримати гусарію в противника практично не було. Але в бій з флангів включились стрільці та московська піхота, яка зупиняла наступ поляків. Битва набрала затяжного характеру. Польські підрозділи нападали і відступали, їх заміняли наступні, боротьба велась холодною зброєю. Така настирливість і хоробрість є рідкісною і свідчить про високий моральний дух війська. Треба віддати належне і московським військам за їх знятність і бойовий дух.

На лівому фланзі кавалерії дуже перешкоджав дубовий пліт упоперек поля битви і противник був інший – досвідчені пікінери і мушкетери, які застосовували інші методи боротьби з гусарією. Перша лінія наступаючих була відбита, друга атака теж не мала успіху.

На правому крилі Жолкевський включає в бій резерви, але без особливого успіху. Вершники не мали пік, військо билось з останніх сил. Шуйський впроваджує в бій свіжі підрозділи рейтарів, але вони не витримали зіткнення з поляками.

Вирішальними стали події на фланзі іноземців. Лінія німецьких рейтарів під натиском польської гусарії Миколая Струся врешті-решт заламується, жовніри не встигають перезарядити зброю, кидають її і зміщуються з москвинами позаду, дезорганізуючи ряди. Кілька польських рот вдарили по змішаній масі з флангів. Головні сили московської армії кинулись навтьоки. Їх гнали і рубали польські вершники ще 6 кілометрів від табору. Але залишки ворожого війська вернулись до табору і закрили вхід до нього.

Це ще не був кінець. На ліве крило Станіслав Жолкевський перекидає новоприбулу артилерію і піхотинців. Артилерія почала успішно обстрілювати іноземні підрозділи – квадрати піхоти. А польська гусарія і піхотинці готувались до штурму. Полякам вдалось зламати стрій останнього зліва квадрату піхоти, куди Делагарді кинув рейтарів, відбулась сутичка кавалерії обох сторін. Врешті Жолкевський, який розправився з головними силами, кинув на лівий фланг підмогу з резервів свого війська. Рейтарі, атаковані з двох боків, кинулись до втечі. Поляки їх доганяли.

Після трьох годин бойових дій перемога була близько.

Але залишки іноземних підрозділів сконцентрувались біля лісу, а в московському таборі залишалось до 5 тисяч вояків. Станіслав Жолкевський вирішив завершити битву миром. Він направив до іноземців вершників з пропозицією здатись. Ті зажадали переговорів, які з польського боку проводили Адам Жолкевський (племінник гетьмана) та Петро Борковський. На польську сторону поступово почали переходити групи ворога. Потім до розмов долучились полковники Лінк і Тубе. Жолкевський запропонував найманцям перейти на службу до Сигізмунда III, пообіцяв захист їх майна і свободу у випадку відмови воювати з Річчю Посполитою. В цей же час на поле битви повернулись Якоб Делагарді і Едвард Горн, які намагались зірвати розмови. Та й Д. Шуйський, який перебував в таборі, теж послав своїх представників до іноземців, однак останні відмовились з ними розмовляти і пристали на умови гетьмана. Дмитро Шуйський, бачачи цю ситуацію, вирішив втікати

з табору. Жолкевський кидає на табір кілька хоругв. Шуйський добре продумав втечу. По території табору були розкидані коштовні речі, що затримало переслідувачів. Лише кілька рот кинулись переслідувати втікача. Станіслав Жолкевський здобуває безперечну перемогу.

Ще цього дня під вечір армія гетьмана повертає під Царево Займище. Валуєв не вірив, що поляки виграли битву, але хоругви і полонені його переконали. На переговорах він разом з частиною бояр визнає царем Владислава і складає зброю.

12 липня гетьманські війська, зміцнені підрозділами Валуєва, вирушили на Можайськ. Це місто, а також прилеглі – Осипов, Ржев, Зубцов, Борисов та інші приєднали Владиславові.

Дуже важко визначити, скільки людей загинуло в цій битві, різні автори подають різні цифри. Проте кількість загиблих царського війська складає біля 500-700 чоловік іноземців і 2-3 тисячі москвинів. Поляків полягло біля 250. Поляки здобули 18 гармат, кількадесят хоругв, в тому числі самого Дмитра Шуйського, а також його меч і булаву. Окрім того, захоплено табір з численними возами і каретами та різними речами, зокрема, 20 тис. рублів в хутрах, які мали бути заплаатою для іноземців.

У цей же час на Москву вирушило військо Дурисвіта з Яном Сапігою. Цар Василь Шуйський був повалений і владу перейняла група бояр – в Москві утворюється незвичний орган влади – семибоярщина. За владу тут боролись між собою групи патріарха Гермогена (він хотів бачити царем когось з бояр), особи, які підтримували Лжедмитрія II і прихильники королевича Владис-

лава. Після повалення Василя Шуйського Станіслав Жолкевський вирушає до Москви, пропонуючи боярам допомогу в обороні міста від Самозванця, на що, правда, отримав відповідь, що допомоги не потрібно.

Від короля вказівок не було і Жолкевський розпочинає реалізовувати свою власну політичну програму. Основою її стала угода, підписана обома сторонами. Подаю її майже повністю, оскільки це дуже цікавий документ, який характеризує стосунки між різними світами того часу.

Угода між Станіславом Жолкевським і московськими боярами 27 серпня 1610 року.

Я, Станіслав Станіславович Жолкевський (ім'я Жолкевського подано на східний манер – з по-батькові)

По милості і волі Бога, по благословінню і намові святішого Гермогена патріарха московського і всієї Русі

Вельможного московського господарства бояри: князь Федір Іванович Мстиславський, князь Василь Васильович Голіцин, Федір Іванович Шереметьєв, думний окольничий князь Данило Іванович Мерецький, і думні дяки Василій Телепнев і Томило Лоховський зустрілись зі мною і розмовляли про обрання господаря на володимирські, московські і на всі великі господарства російські, і домовились, і дали мені, гетьманові, домовлений і підтверджений запис, з власноручними підписами і печатками, і животворний Божий хрест цілували, вони всі

Послати і бити чолом до Найяснішого Великого Зигмунта короля, його сина, щоб на московське і на всі великі господарства руські сина свого Найяснішого Владислава

Зигмунтовича королевича дав, що святіший Гермоген ... Бога просить і Владислава королевича на руське господарство хочуть з радістю.

Всі бояри королевичу Владиславі і нащадкам його цілували святий животворний хрест про те, що служитимуть і зичитимуть з добрим бажанням як майбутнім спадковим великим господарям царям і великим князям.

Нічого поганого господареві і його нащадкам ні хотіти і не мислити. Іншого ніякого з московського господарства, ані з інших господарств на московське господарство окрім королевича Владислава, не бажаємо.

В який спосіб господареві бути на руському господарстві, про це бояри князь Федір Іванович Мстиславський з товаришами, дали мені, гетьманові, узгодженого листа, і я, гетьман, згідно цього листа по всіх пунктах з боярами обговорив і постановив і на підтвердження дав боярам князю Федору з товаришами цей запис, який затвердив власноручним підписом і печаткою, і хрест цілував я, гетьман і А великий господар наш Зигмунт пожалує, дасть на володимирське і всі господарства російські свого сина королевича Владислава, і господареві королевичу Владиславі, коли він прийде в стольний замок в Москві коронуватись ... царським вінцем, діадемою від святішого Гермогена і від всього святого собору грецької віри по першому звичаю і достойнству, як перші великі господарі коронувались.

Святим Божим іконам і пречистій Богородиці і всім святим і чудотворним мощам поклоняйтесь і молитесь і висвяченому і священничому стану і всім православним християнам бути в православної християнській вірі по стародавньому звичаю. А римської віри і інших вір костелам в московському господарстві по замках і по селах ніде не

встановлювати, але в столичному замку в Москві хоча б один римський костел щоб був для польських і литовських людей, які при королевичу будуть жити.

І православних від грецької віри в римську або якусь іншу примусом і ніякими причинами не відводити.

Жидам в російські різні господарства з торгом і якимись іншими потребами не їздити.

Цілющі поховання і моці святих господареві Владиславові мати у великій почесті.

Святішого патріарха Гермогена і шанувати і боронити у всьому. В духовні священицькі справи не втручатись. І інших віросповідань, окрім грецького, в духовний стан не впроваджувати.

Доходів та пожертв церков і монастирів не порушувати.

Давати на церкви і монастирі по-старому і додати.

Околичним боярам, дворянам і бути по-старому.

Польським і литовським людям в Москві ні в яких земських судових справах і воєводами по замках не бути і в намісництво і в староство замків полякам і литовцям не давати.

На прикордонні полякам і литовцям можна бути після угодження господаря в свій час з думними боярами.

Поляки і литовці при господарі мають бути влаштовані і оплачені згідно їх гідності.

Минулих звичаїв і станів, які були в московському господарстві, не відмінати. Московських боярських княжих родів приїжджими і іноземцями не принижувати.

Грошові винагороди, помістя і батьківщини, хто що мав до сьогодні, тому бути по-старому, нічого ні в кого не забирати. Якщо потреба – радитись з боярами.

Уряди мають бути по старому звичаю і по судебнику російського господарства, а якщо треба поправити – за згодою бояр.

Річ Посполита має бути з господарем королевичем в мирі, дружбі і любові навіки непорушні, між собою суперечок і воєн не починати і у випадку нападу на когось – боронитись разом.

На татарських окраїнах спільно тримати жовнірів.

Не згадувати взаємних кривд під час смути Дмитрія, полонених взаємно повернути.

Купцям обох держав дозволити вільну торгівлю.

Не приводити своїх людей ні в Польщу і Литву і навпаки

А Марину Мнішек не називати господинею московською і відпровадити її до Польщі.

Про Смоленськ мені, гетьманові просити і писати до короля, щоб до Смоленська не чинив побиття і гвалту. А господарю Владиславові Зигмунтовичу королевичу побажати охреститись в православну віру християнську грецького обряду і бути в православній християнській грецькій вірі.

Завершити всі попередньо обговорювані сторонами справи;

оскільки я тепер гетьман від господаря короля Йогомості науки і поучення не маю, і що я присягнув з панамі боярами, що їм послати про це і просити до господаря Зигмунта короля і королевича.

А мені, гетьманові, в м. Москву польських, литовських і німецьких і всіляких лицарських людей, які зі мною, і які з паном Сапігою, без дозволу бояр і без потреби не пускати.

А для купівлі приїжджаючих в м. Москву з польських, литовських і інших обозів з моїми гетьманськими листами

по 20 чоловік, або більше того, в м. Москву не в'їжджати, а для утвердження цього запису я гетьман Станіслав Жолкевський, печатку свою приклав і власноручно підписав.

Писано в таборі під столичним містом Москвою 27 серпня 1610 року.

Підписана угода була відкинута королем і пізніше не була затверджена сеймом. Станіслав Жолкевський свідомо реалізовував свій специфічний підхід до вирішення політичних і військових справ методом компромісу, пошуків взаємних поступок. Переможені москвини добре прийняли гетьмана, побачивши його перші кроки по керівництву Москвою, пішли на ряд поступок, тому підхід до угоди був взаємним. Але шансів на таке вирішення московської проблеми не було. Зокрема, в частині прийняття майбутнім царем православ'я зятяний католик Сигізмунд III напевно ніколи б не погодився, окрім цього, він сам претендував на шапку Мономаха.

9 вересня Станіслав Жолкевський з військом увійшов в Москву – тихо, без прапорів, щоб місцеві не зорієнтувались в невеликій кількості польських підрозділів. Гетьман розташував вірні підрозділи безпосередньо в Кремлі та навколо нього: Зборовського в Китайгороді, Казановського в Білгороді, а свій полк під керівництвом Госєвського – в резиденції царя Бориса Годунова на Кримгороді. Потужну силу московських стрільців він відправив воювати з колишніми союзниками шведами, які почали займати північні замки.

Сигізмунд III з-під Смоленська наказував Жолкевському запровадити жорсткі і суворі порядки, нама-

гаючись силою підкорити собі боярство і народ. Але гетьман мав своє бачення і запроваджував сувору дисципліну перш за все в своєму війську, домагався уникати будь-яких конфліктів, тим самим прихиливши бояр на свою сторону. Бояри симпатизували поміркованій політиці, повазі, знанням Жолкевського та всього його шляхетського оточення. Були спроби, правда, безуспішні, навіть перетягнути на свою сторону ворога католиків – патріарха Гермогена.

Після організації влади в Москві Жолкевський поспішив під Смоленськ для зустрічі з королем і зняття всіх непорозумінь. Бояри його не хотіли відпустити, попросивши залишити польське військо. В Московській державі в часи смуги не було кому довіряти, в тому числі власному народу.

Делегація бояр прибула під Смоленськ для присяги королю і з проханням про згоду на обрання царем московським його сина. За ними прибув Станіслав Жолкевський. Він привіз королеві разом з елекційним документом цінних полонених – братів Шуйських. Це був тріумф.

Але розчарування прийшло дуже швидко. Угода з боярами потрапила в безкінечний процес узгодження, Шеїн погодився здати Смоленськ Владиславові, на що Сигізмунд не дав згоди, попросивши при цьому послів, щоб вони вплинули на коменданта, але ті відмовились, пояснюючи це отриманими інструкціями в дусі вимоги Шеїна. В Москві противники поляків почали розмови про повстання проти гарнізону в Кремлі. Появились підозри про двозначну поведінку московських послів. Сигізмунд III дав зрозуміти, що

царську корону він хоче залишити собі. Розмови з послами завершилися висланням вглиб Польщі, де їх потім ув'язнили.

Далі були неуспішні спроби штурму Смоленська, смерть в грудні 1610 Лжедмитрія II, після чого ситуація короля стала покращуватись. Поляки з військ Самозванця почали переходити до короля. Кандидатура Владислава зійшла поки з порядку денного.

Але ситуація була дуже складна – всередині країни тривали напруга і постійна загроза громадянської війни, з боку Москви – потенційна загроза через невизначеність з польським претендентом на царський трон.

Одночасно Сигізмунд III в анонімний спосіб продовжував переконувати оточення в тому, щоб царем в Москві обрали його. Аргументація була наступна: «королевич молодий і без досвіду, бояри нещирі і хитрі, спокійно можуть його за московським звичаєм вбити, вважаючи його відступником і патріарх з цим погодиться. Не можна їм дозволити вибрати іншого царя, тому єдиним кандидатом є король». Військові дії біля Смоленська практично припинились.

Після смерті Самозванця в грудні 1610 року в силу попередніх умов поляки повинні були полишити Кремль. Окрім того, Гермоген ніби звільнив москвичів від вірності цареві Владиславові. Навколо Москви почали концентруватись повстанські загони.

У червні 1611 року Смоленськ впав, і усі лаври цієї перемоги отримав король.

Під кінець грудня 1611 року ситуація гарнізону в Москві стала дуже важка. Посилювався голод – запаси закінчились, для коней не було паші. Бояри поча-

ли віддавати в заставу царські клейноти для закупівлі їжі польсько-литовському війську. З'їдено було все, що рухалось, почались випадки канібалізму. До Москви дійшла лише невелика продовольча допомога С. Корещького. На допомогу московському гарнізону вирушають підрозділи під командою Я. Ходкевича.

Однак всередині польського війська розпочались чергові вимоги оплати заборгованості за службу – в кінці січня вояки спільно з московським гарнізоном оголосили конфедерацію і відмовили в службі королю. Повсталі польсько-литовські вояки московського гарнізону почали через своїх посланців проводити відповідну роботу в Польщі.

Незабаром до московського гарнізону долучився полк Будзилли з невеликими запасами провіанту, гарнізон пробував воювати з окремими частинами повстанських військ, які оточили Москву. В середині року начальником московського гарнізону став М. Струсь. Прорвати оточення ззовні намагався теж Я. Ходкевич, що не вдалось і він змушений був відійти від міста.

У серпні під Москвою появились перші заго-ни другого ополчення повстанців під керівництвом Д. Пожарського. Тут також було неспокойно – почалась боротьба за владу отамана І. Зарудського, учасника першого ополчення, який замахнувся на життя Д. Пожарського. Зрештою Зарудський зі своїми людьми втік до Коломни до Марини Мнішек. Так само з-під Москви відійшов князь Д. Трубецькой, який не знайшов спільної мови з керівниками другого ополчення, але й не порвав з ними і брав участь у битві за Москву. В той

же час К. Мінін і Д. Пожарський зміцнювали свої ряди, їх кількість досягла 14 тис. вояків (дворяни і козаки).

У серпні 1612 року під Москвою зустрілись війська другого народного ополчення і гетьмана Я. Ходкевича (8-9 тис. чоловік, але значно кращих в професійному відношенні від московських). З ними був великий обоз з продовольством.

1 вересня на околицях Москви розпочались затяті бої, які проходили з перемінним успіхом. Д. Пожарський витримав натиск польсько-литовських військ із заходу і не допустив останніх до Кремля. З вересня поляки розпочали наступ з півдня. Поляки були вже біля цілі, коли за допомогою старця монаха Паліцина мобілізувались козацькі підрозділи Д. Трубецького і перемогли польсько-литовські війська в сутичках на протилежному березі ріки Москви навпроти Кремля. Весь обоз захопили москвини. Московський гарнізон не допоміг Ходкевичу в боях під Кремлем.

Ян Кароль Ходкевич збирався повернутись до Москви, а Пожарський і Д. Трубецькой розуміли, що треба якнайшвидше зайняти Кремль. А там ситуація була драматична – через голод різко зросли ціни на продукти, вояки їли трупи, які викопували з землі, почалось полювання на людей. Терпіли і бояри, які перебували в Кремлі. В другій половині жовтня голод, дезертирство, занепад дисципліни досягли апогею. М. Струсь почав переговори про капітуляцію, зтягаючи їх і очікуючи на підхід короля і його сина до Москви. Але частини донських козаків не хотіли чекати і в результаті штурму 1 листопада захопили Китайгород, 6 листопада були узгоджені умови капітуляції. Більшість

присутніх в Кремлі потрапили в полон, пізніше страчені козаками. Ті, що вижили, перебували в полоні до 1619 року, коли було підписано Деулінське перемир'я.

Підрозділи Сигізмунда III та його сина йшли до Москви, коли взнали про капітуляцію поляків. На розмови з представниками Кремля під Москву на початку грудня 1612 року вислано посольство під ескортом кінноти коронного обозного Адама Жолкевського, але воно повернулось ні з чим.

У березні 1613 року московським царем обрли Михайла Романова, сина полоненого в Польщі ростовського митрополита Філарета, який започаткував династію Романових в Московії.

Сейм Речі Посполитої в 1616 році після періоду тимчасового затишшя, приймає рішення завершити московську кампанію, отримавши московський трон для королевича Владислава. Фактичним командуючим походу стає Ян Кароль Ходкевич. Йдучи з-під Смоленська взято Дорогобуж, Вязьму. Весною 1618 року до польського війська долучаються козацькі підрозділи під керівництвом Петра Конашевича-Сагайдачного. Про цей похід описано в іншому розділі цієї книги. Фактично козаки спричинились до завершення цього походу з користю для Польщі, але про московський трон полякам довелось забути назавжди.

Сейм 1611 року

Повертаючись до подій 1611 року, восени в країні розпочалась підготовка до важливого сейму. Як завжди, цьому передували сеймики, де обговорювались різні питання, в тому числі порядку денного сейму. На

сеймиках знову зіткнулись дві лінії серед шляхти – регалістів з підтримкою короля та невдоволених з його критикою. Серед цікавих питань – підтримка прохань Мнішека – батька московської цариці Марини Мнішек про відповідне матеріальне забезпечення. На сейм вибрано достатньо авторитетних послів, які мали підтримку в суспільстві. На сеймі було дуже мало опозиції і більшість воевод теж проігнорували засідання. З головного питання – про московську війну – прийнято рішення її продовжувати, з застереженням, щоб в майбутньому початок війни узгоджувати з сеймом. Ухвалено два побори. Разом з тим сейм нічого не зробив для виплати заборгованості війську за московську війну, що в майбутньому викликало потужні військові конфедерації.

Складовою частиною засідань сейму була церемонія передачі полонених – царя Василя Шуйського з братами.

Тріумфальні урочистості з приводу перемоги над Москвою в 1611 році були досить скромними. Перед тим у Вільні відбулись святкування разом з королем взяття Смоленська, які тривали два місяці, тому планів на велику урочистість у Варшаві не було, тим більше що до взяття Москви король не мав стосунку. Очевидно, на ці події наклались непорозуміння між обома керівниками держави, а також проблеми на фронті і в Польщі. Сигізмунд III прибув до Варшави в середині вересня, а Жолкевський – 6 жовтня.

В описах тріумфу у Варшаві немає згадок про мистецьке оформлення усіх подій та переліку осіб, які брали участь в церемонії. Детально описаний лише цар Василь Шуйський.

Варто зазначити, що Станіслав Жолкевський поводився дуже скромно, без жодної гордості і пихи.

Урочистий в'їзд Жолкевського до Варшави відбувся 29 жовтня 1611 року біля десятої ранку. Похід розпочався з Краківського передмістя в бік королівського замку. Гетьман знаходився всередині урочисто прибраного чисельного відділу кінноти, що складався з військових командирів і заслужених у бою ветеранів.

Наступними за гетьманом їхали достойні полонені брати Шуйські Василь, Дмитро і Іван. Відомо про вигляд царя Василя, його вбрання – в золотоголових довгих білих шатах, в мармуровому шлику, пригноблений, невисокий, з округлим смаглявим обличчям, з постриженою низькою круглою бородою, наполовину сивою, з дивними понурими очима, з трохи горбатим продовгуватим носом, з широкими вустами. Перед ним два його рідні брати – старший Дмитро і молодший Іван. За ними рухались також інші карети, в них знаходились Борис Шеїн, керівник оборони Смоленська, дружина царя Катерина, патріарх Філарет та численні бояри. Присутнє було коронне і литовське панство і земельні послы. Карет було біля 60.

Черговість тріумфального походу була така: військо, гетьман, бранці, військо, сенатори. Похід не йшов в усталеному порядку, адекватному для відповідного тріумфу. У відповідності з античними засадами, полонені повинні йти, сковані ланцюгами перед тріумфатором. На варшавських урочистостях польний гетьман йшов перед полоненими, багато вдягнутими і вигідно подорожуючими в оббитій шкірою кареті, згідно з їх високим становищем.

Наступна частина церемонії відбувається в королівському замку. Полонених представлено королеві Констанції та її дворянкам.

Перед обличчям Сигізмунда III вони постали в великій сенаторській залі в присутності сенаторів і послів. Зала була пишно декорована Томмазо Долабелло. Згідно з гравюрою Томаша Маковського з незбереженої картини Т. Долабелло, полонені стали на певній відстані від короля, а Жолкевський веде царя за руку. Всіх присутніх ця сцена дуже зворушила. Після представлення царя з братами наступила мовчанка, під час якої цар не без остраху розглядався навколо.

Виступ Жолкевського не зберігся. Однак свідки пишуть про те, що гетьман у зв'язку з ув'язненням таких високих постатей порівняв недолю полонених і похвальну величність Речі Посполитої і навів античні приклади. Підкреслював серце, мужність і бадьорість духу володаря. Згадував сильного монарха, який викликав подив і страх Європи, а був приречений на ласку і неласку Сигізмунда III. Підкреслював вагу військової перемоги, адже брат царя Дмитро мав під своїм керівництвом 180 000 війська і величезні маєтки.

Коли гетьман говорив ці слова, цар поцілував руку короля, один з братів вдарив поклон в землю, а наступний зробив це три рази, плачучи. Далі інші брати поцілували руку короля і зі сльозами покинули залу.

У своїй промові Жолкевський підкреслив положення Шуйських не як знаменитих полонених, а перш за все як «зразок перемінного щастя», приводячи подібні приклади з історії. Сигізмунд III міг в якійсь мірі сприйняти цей натяк на проблеми його королювання

в Польщі. Від імені короля гетьману подякував підканцлер Фелікс Криський, натякаючи на гідну нагороду за звитягу, якої гетьману довелось чекати вісім років. Також під час цього тріумфу дивним чином на першому плані виявились самі в'язні, а не їх переможець.

Жолкевський, незадоволений рівнем відзначення його перемоги, подав у відставку з посади польного гетьмана, відповідаючи королю: «В Москви кредиту не маю і нічого не зроблено, що я обіцяв. Якщо щось і зроблено, то не так, як би Москва потребувала».

Гетьман поїхав до Києва, де раніш отримав посаду київського воєводи.

Подальша доля полонених таким чином: вони були вивезені до замку в Гостинині і через рік померли (цар Василь у вересні 1612 року, а через кілька днів його брат Дмитро та дружина Катерина), в зв'язку з чим пішли чутки про їх отруєння. Король наказав привезти тіла до Варшави, їх поховали в цегляній ротонді, всередині якої знаходилась Московська каплиця. В 1635 році посольство з Москви попросило дозволу на ексгумацію і вивезення тіл до Москви, що було дозволено. Таблиця з тріумфальною інскрипцією вивезена до Москви в 1648 році Адамом Киселем.

Текст таблиці:

Исуса Христа Сина Божого / Короля Королів, Богу господарів / на хвалу / Зи'мунт король Польщі і Швеції / Перемігши війська московські під Клушином, / Прийнявши капітуляцію столичної Москви, / Повернувши Смоленськ Речі Посполитій, / Василя Шуйського, великого князя московського, / і брата його Дмитра, командуючого, / захопивши

згідно з правом війни, / які під охороною в Гостининському замку були утримувані, / і там же закінчили життя. / Пам'ятний на людську долю, / їх кості тут склав. / Щоб за його панування навіть вороги, / хоча би безправно берло утримували, / не залишились позбавлені погребіння. / На тому від себе для загальної пам'яті нащадків / вибудованому пам'ятнику перемоги ім'я свого королівства / наказав розмістити. / В рік від народження Богородиці 1620 / панування нашого в Польщі 33, в Швеції 26.

Московська каплиця була розібрана після 1816 року, коли ця частина Польщі була Польським Конгресовим Королівством, фактично під російською окупацією.

Польський похід на схід залишив глибокі сліди в історії стосунків двох народів. Можна по-різному оцінювати перебіг тих подій і наслідки для кожної країни. Але Росія не забула приниження від поляків – зникнення з карти Європи Речі Посполитої у 18 столітті відбулось за її активної участі.

6. Київський воєвода

Київське воєводство, Київський палатинат (Palatinatus Kioviensis) – адміністративно-територіальна одиниця Великого князівства Литовського (до 1569) та Корони Польської в Речі Посполитій. Існувало в 1471-1795 роках.

Створене на основі земель Київського князівства. Розташовувалося в південно-східній частині Речі Посполитої. Головні міста – Київ (до 1667) і Житомир. Очоловалося київськими воєводами. Сеймик воєводства збирався у Житомирі. Мало представництво із 3 сенаторів у Сенаті Речі Посполитої. До XVI століття складалося з 9 повітів, після – з трьох. Найбільше з усіх воєводств держави.

Найважливішим об'єктом Києва в XVI ст. був замок на Замковій горі.

Перші сліди заселення Замкової гори датуються III тис. до н. ери і пов'язані з племенами трипільської культури. У VIII-IX ст. тут знаходилося поселення, яке можна пов'язати з Хоривом, одним з літописних засновників Києва. У давньоруський час гора була ремісничим посадом Києва, про що свідчать відкриті тут майстерні з обробки кістки та виготовлення ювелірних виробів. Про масштаби ювелірного виробництва свідчать знахідки 40 ливарних формочок для виготовлення

різноманітних прикрас, починаючи від найпростіших гудзиків і закінчуючи колтами. За кількістю знайдених ливарних формочок Замкова гора посідає перше місце серед інших ремісничих районів міст Східної Європи XI-XIII ст. Тут також мала існувати й каменерізна майстерня, де виготовлялися ці формочки.

За Володимира Ольгердовича (1362-1394) у замку знаходився монетний двір, де карбувалася перша українська монета.

Замок двічі, у 1416 і 1482 рр., брали в облогу кримські татари, але здобути змогли тільки у 1482 р. Під час останньої облоги в полон був захоплений і київський воєвода Іван Ходкевич з дружиною. У 1592 і 1596 рр. ним оволодівали козаки під час повстань під керівництвом Криштофа Косинського та Северина Наливайка.

Після ліквідації у 1471 р. Київського князівства замок став офіційною резиденцією київських воєвод. Тут розміщувалася воєводська канцелярія і відбувалися засідання київського гродського суду. Серед київських воєвод були такі видатні особистості як: Костянтин-Василь Острозький (1559-1608), Станіслав Жолкевський (1608-1619), Томаш Замойський (1619-1628), Адам Кисіль (1649-1653).

У 1608 році київським воєводою Річ Посполита призначила Станіслава Жолкевського, талановитого та енергійного полководця. Можна було сподіватись, що саме він зможе знайти кошти на ремонт фортеці. Посадою воєводи Києва він був нагороджений за розгром армії рокошан краківського воєводи Миколи Зебжидовського, який виступив проти польського короля.

У 1611 р. Жолкевський нарешті прибув до Києва, тут же програв справу, намагаючись взяти під контроль магістрат. У квітні 1614 р. він пішов з військової служби і повністю присвятив себе управлінню. Прибувши до Києва, він зіткнувся з відсутністю грошей в казні, з солдатами, які не отримували платні (навіть козакам Сагайдачного, які ходили на Туреччину).

У цій ситуації Жолкевський у 1616 р. відправився на сейм у Польщі, де виступив з розгорнутою програмою зовнішньої і внутрішньої політики Речі Посполитої. У дусі вже покійного канцлера Яна Замойського він критикував децентралізацію управління в країні. Не отримавши підтримки сейму, Жолкевський все ж зміг налагодити відносини з київським магістратом і спільно з війтом Федором Ходикою організував у 1616 р. знесення одного з київських пагорбів, з якого зручно було обстрілювати фортецю.

Жолкевський докорінно перебудував сам київський замок. Основним елементом його були соснові городні споруди, які вимагали значних коштів. Городні являли собою прямокутний дерев'яний зруб і виконували не тільки функцію оборонної стіни, але й використовувалися для зберігання військових припасів, майна і документів киян та як житлові приміщення. У 1570 р. в них навіть тримали в'язнів. Кількість городень не була сталою. У 1552 р. їх нараховувалося 133, а у 1570 р. – 177. Максимальна довжина городні у 1552 р. становила близько 8 м, але були й довжиною 4 м. Їх замінили на дубовий частокіл. Безумовно, в такому вигляді замок не зміг би довго витримати штурм армії з артилерією, але відбити напад татар він цілком був здатний.

Замок мав двоє воріт. Головні – Воеводські (північні) з боку сучасного Житнього ринку і Драбські на південному краю гори. Біля останніх починався Кривий міст, який з'єднував гору з її меншою частиною, Клинцем. З боку Фролівського монастиря додатково існувала хвіртка «замкнена і вдень, і вночі». На башті Воеводської брами з середини XVI ст. знаходився єдиний на той час у місті годинник.

Жолкевський відмовився і від великої кількості оборонних веж, що стали вже непотрібними. Він залишив лише дві вежі біля воріт. У самому замку він побудував ще одну вежу за типом донжона, яка могла бути останнім притулком його захисників. Щодо чисельності гарнізону, що міг поміститись у замку, то це близько 200 чоловік. Тож Жолкевський і економив, і дотримувався сучасних йому зразків фортифікаційного будівництва. Всі ці будівельні роботи були закінчені до 1619 р.

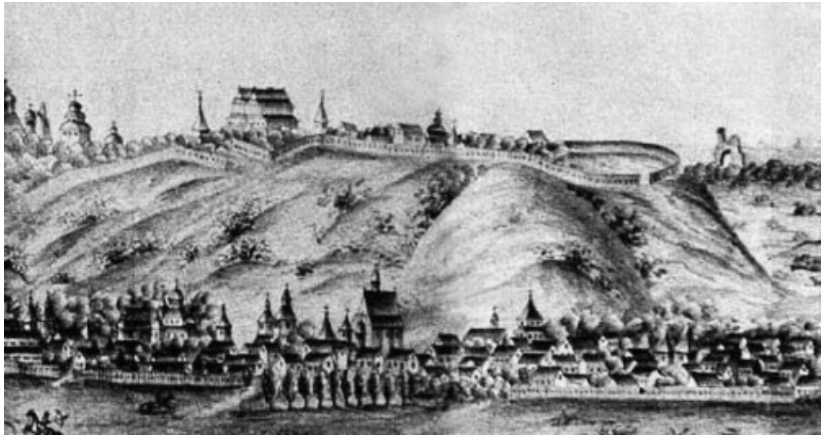

Рис. 12. Замкова гора в Києві. Гравюра А. Вестерфельда 1651 року
<https://we.org.ua/history/voyevodstvo-stanislava-zholkevskogo-v-kyivskomu-zamku/>

Томаш Замоїський

Якийсь час київським воєводою був Томаш Замоїський, який замінив Станіслава Жолкевського. Останній був опікуном Томаша, він та його дружина постійно підтримували з ним зв'язок. Жолкевський в лютому 1620 року був на весіллі Томаша (вже тоді Київського воєводи) в Ярославі, де дякував як опікун за молоду.

Томаш Замоїський (гербу Єліта) народився 1 квітня 1596 р. у Замості. Він був єдиним сином і спадкоємцем великого коронного канцлера Яна Замоїського (1542-1605), фундатора Замоїської ординації. У 9-річному віці втратив батька. Його опікунами надалі були: Єжи Замоїський – холмський єпископ, Станіслав Жолкевський – канцлер і коронний гетьман, Марек Собеський – люблінський воєвода, Миколай Зебжидовський – великий коронний маршалок і краківський воєвода. Томаш отримав ґрунтовну освіту, навчаючись за кордоном, добре володів кількома іноземними мовами. На початку 1618 р. повернувся на батьківщину і вже в березні взяв участь у варшавському сеймі, де заприятелював з молодими воєводицями Острозькими – Костянтином і Янушем (у 1620 р. одружився з їхньою сестрою Катериною). На тому ж сеймі він був номінований подільським воєводою. Так, маючи заледве 23 роки, молодий магнат здобув крісло в сенаті. Вже 11 березня 1619 р. отримав привілей на уряд київського воєводи. Переміщення з уряду подільського на уряд київського воєводи вважалося значним кар'єрним зростанням, оскільки йшлося про вище місце в сенаті. А той факт, що київський

воевода був водночас і київським старостою, свідчив про те, що Томаш Замоїський ставав володарем південно-східної частини Речі Посполитої – Київщини. Майже 9 років він посідав цей уряд. Під час його врядування відбулися значні зміни в політичному й економічному житті мешканців цього регіону. У 1628 р. став коронним підканцлером, з 1635 р. – великим коронним канцлером. Помер 8 січня 1638 р. у віці 44 років, залишивши трьох дітей, долі яких теж були тісно пов'язані з Київщиною.

Перед приїздом в Київ відбулись активні контакти між новим воєводою і київськими міськими урядниками, звідки дізнаємося про низку цікавих фактів. Зокрема, при вступі на цей уряд, новий очільник здійснив ревізію київського замку. Ще за врядування Жолкевського у 1616–1617 рр. міщани відновлювали і ремонтували замкові укріплення. В тих роботах, крім замкових міщан, активну участь брали і міщани магістратські під керівництвом в'їта Федора Ходики (1612-1625). Однак контролювати цей процес і проводити ревізію замкових доходів і видатків тогочасний воєвода не мав можливості (під час свого врядування він тільки двічі зміг відвідати Київ). Усіма справами на замку завідував і тоді, і пізніше підвоєвода Михайло Мишка-Холоневський, який через зловживання владою в місті вступив у ворожі стосунки з магістратом. Міські урядники, прагнучи здобути прихильність і довіру нового воєводи, відрядили до Замостя в'їта Ф. Ходика. Останній з середини 1618 р. мав погані стосунки з козаками, які на початку 1619 р. вчинили спробу усунути його з в'їтівського уряду. Очевидно, що в'їт

тоді отримав підтримку з боку воєводи і запевнення в подальшому врядуванні. Після його повернення міські урядники висловили радість з приводу врядування нового воєводи.

Таким чином, було ряд проблем, з якими треба було розбиратись. Помічником і радником київського воєводи в багатьох справах став великий коронний гетьман і канцлер Станіслав Жолкевський. Подібно до того, як колись першими його кроками у політиці керував батько Томаша – канцлер Ян Замоїський, так і зараз у специфіку публічного життя впроваджував молодого політика Станіслав Жолкевський. Гетьман розповідав про особливості керівництва у воєводстві, зокрема, це він порекомендував провести інвентаризацію замку, оскільки в свій час він прийняв замок бідним на порох та зброю, збільшивши ці запаси. За його ініціативою щорічний дохід від замкової корчми – 300 зол. був переданий городничому (100 зол. йому особисто, а 200 зол. – на потреби замку), який відповідав за стан замкових укріплень і звітувався за це перед воєводою.

За розпорядженням Жолкевського всі зіпсовані гармати, зброю відвезли до Львова і з того відлили одну гармату з гербом воєводи, яку мали повернути до Києва, але за наказом короля її довелося відвезти до Кам'янця, де склалася більша військова небезпека. При київському замку було село Демидів, яке також перейшло у власність воєводи, але згодом, ідучи назустріч проханням київського підкоморія Самійла Горностая, бажаючи також «мати його собі зобов'язаним», київський воєвода передав йому дозвіл на пожиттєве

право володіння тим селом. З цього листа також довідуємося, що Жолкевський з воєводського уряду жодних доходів не отримував, крім капщизни від київських міщан у сумі 2000 зол. пол., ще 1000 зол. – від мита.

Автор листа повідомляв про те, що козаки влаштували в Києві зібрання і варто очікувати від них якихось збурень. Станіслав Жолкевський радив написати також листа козацькому гетьманові: *«Ваша милість, напишіть листа і Петру Конашевичу (інакше звуть його Сагайдачним), який є гетьманом запорізьких козаків, і нагадайте йому добрими словами, щоб козаки ласкаво обходилися з київськими міщанами, тим собі міщан зобов'яжеш, на яких не можна дивитись з презирством»*. Таке звернення зайвий раз свідчить про те, що Київ знаходився в орбіті козацьких впливів і запорожці періодично дошкуляли міщанам. Звертає на себе увагу і ставлення воєводи Жолкевського (поляка-католика) до киян, зокрема, його поради «ласкаво обходитися» з ними, в чому вбачається різюча відмінність з його попередником – православним князем Василем Кнстянтином Острозьким, який демонстрував повну зневагу і презирство міщан, мав складні стосунки з міськими урядниками. За часи свого довгого 49-річного врядування князь Острозький не раз чинив спроби щодо обмеження автономії міської громади, а його слуги і намісники в Києві втручалися в справи магістрату і не раз грабували городян.

Сатніслав Жолкевський тримав Томаша Замойського в курсі політичних подій аж до свого виїзду на війну з турками в Молдавію в серпні 1620 року. Вдяч-

ний родич був на похороні гетьмана і виголосив відому в літературі промову.

Томаш Замоїський зробив блискучу кар'єру, ставши в 1635 році великим канцлером коронним.

З 1646 р. Замкову гору в Києві все частіше починають називати Киселівкою, від прізвища останнього польського воєводи Києва – Адама Киселя. Він у 1646 р. став каштеляном київського замку, звів тут розкішний двоповерховий будинок, а з 1648 р. був призначений київським воєводою. На відміну від своїх попередників він, незважаючи на скрутні обставини Визвольної війни, намагався мешкати у Києві, що, вірогідно, і спричинило виникнення нової назви гори.

7. Проблеми з магнатами

Станіслав Жолкевський як політичний діяч, сенатор, брав активну участь у політичному житті держави. Це була постійна публічна робота – виконання доручень короля, гетьмана Я. Замојсько-го за час його життя, дипломатичні стосунки, участь в переговорах, виступи на сеймиках, участь в засіданнях сейму. До речі, він брав участь в сеймах в 1603, 1605, 1607, 1609, 1611, 1613 (I), 1613 (II), 1615, 1616, 1618 роках і на звичайному сеймі 1619 року.

Серед особливостей політичного та військового життя Речі Посполитої була активна участь в усіх подіях місцевих магнатів та шляхти. Починаючи від Генріхівських артикулів, якими обмежили владу короля і фактично централізований державний чинник, еліта країни брала на себе частину повинностей щодо співуправління державою. Польська магнате-рія, особливо після отримання великих земельних латифундій в основному на сході країни, неймовірно збагачувалась, вела розкішний спосіб життя. Магна-ти підтримували великі кола своєї клієнтели, утри-мували досить значні військові підрозділи, без яких Польщі неможливо було провести успішну військову кампанію. Серед шляхетської спільноти було переко-

нання, що багатші серед них були зобов'язані використовувати свої засоби для добра суспільства.

Звичайно, при цьому шляхта розраховувала на прихильність короля, в першу чергу в наданні посад і земель. З нею треба було рахуватись і часто йти назустріч.

У Жолкевського це не завжди виходило. Будучи за своєю натурі легалістом, тобто в його розумінні все мало відбуватись «легально», згідно з правом, він часто був змушений приймати рішення, які не подобались магнатам, або йти всупереч своїм переконанням. Ця дилема лягла похмурою тінню на його життя, зіпсувала стосунки з багатьма політиками.

Звичайно, в Станіслава Жолкевського на високих посадах появилось багато можливостей щодо надання близьким йому людям посад і привілеїв від короля. Не випадково в оточенні гетьмана було багато представників його родини та друзів. Однак це відбувалось в умовах гострої конфронтації з іншими впливовими політиками, створювало спірні ситуації і ніяк не сприяло взаємному примиренню. Часто до цих проблем долучались майнові справи, як найбільш дражливі для бажаючих збагатитись.

Зборовські

В останні дні короля Сигізмунда II Августа рід Зборовських був перекуплений для підтримки князя Генріха Валуа в Польщі. Після вибору короля молодший з братів – Самуель, на першому великому рицарському турнірі на Вавелі в пориві запалу викликав супер-

ника на бій за здоров'я короля. Слуга Тенчинського посміявся з цього, можливо, за командою свого пана. У відповідь Зборовський вислав назустріч свого слугу, а Тенчинського викликав на поєдинок. Останній, як представник давнього шляхетського роду, почувся ображеним молодим вискочкою і зі своїм ескортом виїхав до замку.

Між слугами тимчасом на очах короля відбувся поєдинок, який виграв слуга Тенчинського. Роздратований Зборовський кинувся на Тенчинського і біля брами вдарив чеканом старого воєницького каштеляна Анджея Ваповського, який кинувся розбороняти двох противників. Потрапив в голову, і хоч рана була не дуже сильна, останній помер від зараження крові.

У Польщі подібні злочини на очах короля карались смертю і інфамією. Проте король, який завдячував Зборовським, скарав злочинця за випадкове вбивство на вигнання, конфіскацію майна, але не позбавив честі. Зборовський в такий спосіб пристав до двору князя Семигороддя Стефана Баторія.

Після того, як Генріх покинув Польщу, помінявши польський трон на французький, королем обрано, за активної підтримки Замойського і Жолкевського, а також в якійсь мірі і Зборовських, Стефана Баторія, як чоловіка Анни Ягеллонки, останньої представниці польської династії Ягеллонів. Зборовські розраховували на серйозні посади в державі, але король надав Янушу Зборовському лише булаву надвірного маршалка і гнєзненського каштеляна. Канцлером став Петро Вольський, а підканцлером – Ян Замойський.

Обидва разом вчилися у Падуї, обидва були молоді і енергійні, мали подібні погляди.

Замойський через заздрість шляхти починає набувати ворогів, і першими стають Зборовські. Серед них вирізнявся Криштоф, який брав подачки і від Баторія, і від австрійців і від московського царя. Він на якийсь час виїхав з Польщі, боячись переслідувань за свою нерозбірливість, однак повернувся і завдяки протекції Замойського був прощений королем. Разом з тим Зборовські не збирались заспокоюватись і почали гуртувати шляхту проти короля і Замойського. Особливо в цьому відрізнявся Самуель, авантюрист і розбишака, учасник козацьких походів на Туреччину, одним словом, непередбачуваний амбітний представник роду. Жолкевський намагався якимось примирити обидві сторони, але врешті виконав доручення Замойського і повідомив Зборовських про те, що канцлер розриває з ними стосунки, що означало «приватну» війну. Опозицію треба було приструнити, на що дав згоду Баторій.

Розв'язка справи Самуеля Зборовського наступила внаслідок його арешту в Пекарах біля Кракова, на території, підлеглий Замойському, як краківському старості. Виконав цю місію Жолкевський разом з Миколаєм Уровецьким зі своїми підрозділами. Замойський переправляє арештованого до столиці, де його кидають в льох. Старостинський суд невдовзі засуджує його до смерті і вирок блискавично виконується, незважаючи на прохання прихильників засудженого.

Цей факт викликав дуже сильну реакцію в країні. Замойського і короля звинувачують в приватній по-

мсті, замаху на шляхетні вольності тощо. Зі страченого магната створено мученика. Прихильники Зборовського зненавиділи Жолкевського за його дії. Одного разу, коли він виїжджав з королівського замку, ледве не був поцілений чеканом. Здивований запитав: «Чи то мене». «Тебе, курвий сину», – пролунала відповідь. Єжи Бесала, описуючи цю подію, зауважив, що Жолкевський, розуміючи, що відповідь могла спровокувати значні заворушення, запанував над емоціями і спокійно від'їхав додому.

Політичне протистояння перенеслось на місцеві сеймики, де Замоїський розраховував на Жолкевських. Деякі сеймики не відбулись, бо шляхта була на роздоріжжі – за ким йти, і залишалась вдома. На сеймику в Вишні, окрім взаємних оскаржень прихильників і противників Замоїського, дійшло до гострого конфлікту між молодим Жолкевським і Яном Гербуртом з Брухналя, після чого майбутній гетьман листовно викликав противника на поєдинок. При цьому в листі, як зауважує Єжи Бесала, проявляються такі риси характеру Жолкевського, як віра в свою непомилність, манія величності, яка старанно прикривається чеснотами. В подальшому житті Жолкевського будуть присутні амбіції і надвразливість на критику. До поєдинку не дійшло. Конфлікт з Гербуртом закінчився несподівано – через чотири роки після примирення за допомогою львівського архієпископа Ян Гербурт стане швагром Жолкевського.

А зі Зборовськими розв'язка наступила на вальному сеймі в 1585 році через судовий процес: Кшиштофа

засуджено на позбавлення честі, Андрія передбачено судити на наступному сеймі, Яна визнано невинним. Таке завершення справи Зборовських мало свої наслідки в майбутньому як для Замоїського, так і для Жолкевського, відвернуло від них значну частину шляхти, а канцлер втратив позицію її трибуна.

Зебжидовський

Після смерті Яна Замоїського протистояння між шляхтою і королем Сигізмундом III з його прихильниками загострилось. Жолкевський зберіг позицію рояліста і таким чином продовжував набувати ворогів в середовищі шляхти і частини магнатів. Натомість місце керівника опозиції поступово займає Миколай Зебжидовський.

Миколай Зебжидовський (1553-1620) – люблінський воєвода, краківський воєвода від 1601 року, великий коронний маршалок в роках 1596-1600, староста генеральний в Кракові, староста стенжицький, рицький, лянцкоронський, снятинський, болеславський, шадковський. Брав участь у війні С. Баторія з Гданськом, у війнах з Московією.

В молодості вчився в єзуїтській колегії в Браневі, де став глибоко віруючою людиною. Був жонатий з Доротою Гербуртівною, дочкою Якуба і Ельжбети з Чурилів. Здається, дружини Зебжидовського і Жолкевського були породичані, а через них їхні чоловіки. Мав чотирьох дітей – трьох дочок і сина Яна.

Як відомо, гетьман польний був тісно пов'язаний з великим канцлером Яном Замоїським і всюди

підтримував свого потрона. Виконував його доручення, бував саме там, де було потрібно канцлеру. Така позиція була актуальна і тоді, коли наступило охолодження стосунків між королем Сигізмундом III та Яном Замойським, останній фактично очолив антикоролівську опозицію, виступаючи проти ряду рішень – підтримки лжецаревича Дмитрія, одруження з представницею австрійського двору, ведення війни зі шведами та інших. На сеймі 1605 року Жолкевський виступав досить гостро з позицій Замойського. Однак в середині року останній несподівано помирає, опозиція втрачає таким чином свого провідника, а Жолкевський усувається від політики і виїжджає до війська на оборону східного кордону, де на початку 1606 року здобуває чи не найбільшу свою перемогу над татарами під Удичем.

На сеймі 1606 року розбіжності короля і опозиції критично загострюються. Відбувається кілька з'їздів опозиції – в Стенжиці і Любліні. На останньому був і Жолкевський. Лідером опозиціонерів стає Миколай Зебжидовський. Гетьман опиняється на роздоріжжі – з ким бути далі, адже в кожній групі у нього є близькі люди і приятелі, у кожної зі сторін є свої рації і аргументи, з якими гетьман згоден. Виглядає, що остаточне рішення він прийняв після зустрічі з Сигізмундом III в середині 1606 року. Головними аргументами такого рішення могли бути тривога за долю держави, слабкість і неоднозначність опозиції та її провідників, зрештою, можливі обіцянки короля для гетьмана. Польська історіографія притримується першого.

У серпні-вересні 1606 року відбуваються два з'їзди шляхти – під Сандомиром рокошан (тут зібралось біля 100 тис. шляхти разом зі слугами) і у Вишніці – прихильників короля. Жолкевський же має в своїх руках зміцнене кварцяне військо, як опору королівської влади.

Йшло до громадянської війни. Обидва табори прийняли свої рішення для виправлення стану справ в Польщі. Цього разу до військового протистояння не дійшло, король з військом на чолі з Яном Потоцьким і Янушем Збараським (Жолкевський захворів, у що не всі повірили) став проти рокошан під Яновцем на Віслі і завдяки сенаторам Миколай Зебжидовський і Януш Радзивілл перепросили короля.

Незважаючи на обіцянки короля змінити політику і прийняти відповідні рішення на найближчому сеймі, радикальні заколотники не хотіли чекати і провели з'їзд у лютому 1607 року в Колі, а запланували наступний в Єнджейові. В міжчасі відбувся сейм, де прийнято ряд нових законів, але Жолкевський мусів боронити свою позицію, що кварцяне військо мусить бути не тільки на східних кордонах, а й наглядати за порядком всередині країни.

Учасники з'їзду в Єнджейові з військами підтягнулись під Варшаву і оголосили непокору королю. В липні дійшло до перших сутичок, хоча в кварцяному війську багато жовнірів відмовлялись воювати в братовбивчій війні. Біля місцевості Гузов недалеко Радома дійшло до битви, де на боці короля брали участь Жолкевський, Ходкевич, брати Потоцькі. Частина

рокошан покинули поле бою без боротьби. Перемога королівських військ була незаперечна, сторони втратили в битві не більше двох сотень вояків. Внутрішній конфлікт розбудив численні групи авантюристів і бандитів, які грабували населення, та й кварцяні війська були, як звичайно, не оплачені, чим зайнявся Жолкевський. Одночасно він був посередником в розмовах Зебжидовського і короля.

Сандомирський рокош завершився компромісом – Миколай Зебжидовський, Януш Радзивілл та їх прихильники підтвердили владу короля, останній відмовився від спроб зміцнення своєї влади. Заколотники були амністовані.

Після поразки рокошу Зебжидовський відійшов від публічних справ, в 1602 став фундатором Зебжидовської кальварії.

Потоцькі

Потужний рід Потоцьких тривалий час впливав на політику в Польщі. Четверо братів – Ян, Якуб, Стефан і Андрій мали заслуги перед державою, володіли великими маєтками і саме на час їхнього життя припали стосунки з гетьманом.

Потоцькі були наближені до королівського двору тодішнім канцлером Яном Замоїським. Щоправда, невдовзі Потоцькі і Замоїський посварились, і дві родини ворогували багато десятиліть. Ця ворожнеча пізніше перейшла на стосунки з Жолкевським. Брати Потоцькі активно розповсюджували свою владу на Поділлі та Брацлавщині. Ян, Стефан і Якуб в різні роки займали посаду брацлавського воєводи.

Брацлавський воєвода Ян Потоцький, багаторазовий учасник сеймів, відомий військовий керівник, брав участь в походах проти татар та москвинів.

У 1608 році організував за дозволом короля похід в Молдавію, де посадив на господаря Константина Могилу, швагра свого брата Стефана.

Був приятелем Жолкевського, гетьман навіть зробив його опікуном свого сина Яна, однак добрі стосунки тривали до смоленського походу в 1611 році, в якому воєвода не підтримав Жолкевського в стратегічному баченні війни з Московським князівством і став на бік короля. Під Смоленськом він помирає.

Його посаду отримує брат Якуб Потоцький, кам'янецький каштелян, який теж відзначився в осаді Смоленська.

Стефан Потоцький, власник міст Золотий Потік, Бучач, Чортків, теж від 1628 року брацлавський воєвода. Був генералом подільських земель. У 1607 році за дозволом короля разом з братом Яном посадив в Молдавії на трон господаря брата своєї дружини Константина Могилу. Коли той був повторно вигнаний, в 1612 році знову вторгся в Молдавію, однак був полонений турками і з неволі повернув через кілька років. Ці молдавські вояжі Потоцьких серйозно нашкодили польсько-турецьким стосункам і не сприяли зміцненню центральної влади в країні.

Андрій Потоцький був каштеляном кам'янецьким, затятим кальвіністом.

Збараські

Рід Збараських походив з давнього княжого роду на Волині. Фактичним творцем політичної та маєтної потуги роду був брацлавський воєвода Януш Збараський (помер в 1608 році). На переломі XVI–XVII століть до приватних маєтків князя входило 190 міст і сіл. Князь Януш і його дружина Анна мали двох синів – Юрія (1574–1631) та Кшиштофа (1579–1627). Сини отримали прекрасне виховання і були справжніми інтелектуалами. Стали спадкоємцями величезних багатств батька. У спільній власності мали замок у Збаражі і палац в Кракові. Паралельно почали займатись політичною діяльністю. Брالی участь в військових діях (обидва були в Смоленському поході, за що відповідно отримали посади великого коронного конюшого і великого коронного крайчого), на засіданнях сеймиків і сейму, брали участь в дипломатичних місіях.

Звичайно, кожен магнат розумів, що від короля дуже багато залежить – від роздачі посад до наділення землі і маєтків. Приймаючи участь в корисних для держави справах, Збараські розраховували на відповідну реакцію Сигізмунда III. Але з плином часу нічого не мінялось і появилось розчарування, за яким пішла критика.

Старший князь Юрій в другій половині панування Сигізмунда III почав виступати як видатний лідер антикоролівської опозиції. Однією з головних причин опозиційності було незадоволення політикою двору стосовно південно-східних земель, де знаходилась значна частина майна князів, і недостатня оцінка їх діяльності для Речі Посполитої. Свій вклад в протистояння внесли прихильники короля, роялісти та єзуїти.

У другій половині 20-х років XVII століття обидва князі ввійшли в конфлікт з фаворитом короля Станіславом Жолкевським. Відкрито оскаржували гетьмана в нездатності навести порядок на кордонах Польщі.

Причинами для незадоволення були регулярні набіги і грабунки з боку татар, з якими Жолкевський не давав ради, козаків і банд неоплаченого війська. Разом з тим вони, як і інші магнати, підставляли плече для спільної боротьби з загарбниками та козаками, зокрема, під час розмов під Житомиром в 1614 році, Вільшаницею в 1617, Раставицею в 1619 чи в 1617-18 роках під час турецько-татарських загроз. Збараський привів до кварцяного війська в 1617 році 3000 радвірного війська, дав дозвіл на спалення Бершаді, як бази козаків, що дозволило укласти Бушанську угоду з турками. Потім за цю угоду (підписану, очевидно, без участі магнатів) Збараські будуть піддавати Жолкевського жорсткій критиці.

Загострення протистояння відбулось на сеймі в лютому 1618 року. Перед роботою сейму мали відбутись призначення на вакантні посади і Збараські, як лідери опозиції, очікували на посади великого канцлера коронного і підкоморія коронного. Перед початком роботи сейму король призначає вже немолодого Станіслава Жолкевського великим коронним гетьманом і несподівано для всіх вже під час тривання сейму віддає йому ж посаду коронного канцлера. Гетьман автоматично звільнив досить впливову посаду київського воєводи, яка була запропонована Юрію Збараському, однак той відмовляє. Цього не очікував Сигізмунд III і в наступних призначеннях він повністю обійшов

князів Збараських. Підканцлером коронним стає приятель Жолкевського луцький єпископ Анджей Ліпський, польним гетьманом Станіслав Конецпольський, а київським воєводою – Томаш Замойський. Підкоморія коронного не призначено. Звичайно, така кадрова політика лише загострила стосунки Жолкевського з князями, та й сам король наразив себе на додаткові клопоти. Були спроби Томаша Замойського і Адама Чарнковського примирити обидві сторони, однак відчутного результату вони не принесли.

Після Орининської сутички, яка не зупинила татар, найбільше потерпіли маєтки Збараських і окрім критики появились друковані памфлети і пасквілі на Жолкевського, до яких могли докластись князі.

Власне січневий сейм 1619 року був частково присвячений подіям під Оринином. Але за якийсь час після сейму король надав посаду коронного підчашого Юрію Збараському, правда, на місце померлого колеги останнього і вірного союзника в боротьбі проти Жолкевського Адама Ієроніма Сенявського. Проте князь не полишив опозиційної діяльності – критикував короля за спробу втягнутись в Тридцятирічну війну і забрати Сілезію. Критикував вислання до Семигороддя загонів лісовчиків, які побили під Гуменним корпус Юрія Ракочи тощо. Незадоволення політикою Сигізмунда III сприяло згуртуванню опозиційних магнатів – краківського каштеляна Януша Острозького, віленського каштеляна Януша Радзивілла, каліського каштеляна Рафала Лещинського та литовського польного гетьмана Кшиштофа Радзивілла, з чого, однак, нічого серйозного не виникло.

Збаразькі переживали і закликали не провокувати турків, відчуваючи наближення серйозних проблем. На першому плані тут було залагодження козацьких справ.

Після Цецорської поразки князі Збаразькі відігравали конструктивну роль в управлінні державою, критикуючи короля і двір.

Адам Сенявський

Адам Ієронім Синявський (1576-1619), підचाший коронний, яворівський староста, сенатор. Руського походження.

Воював з Замойським в Молдавській кампанії, проти Михая Хороброго під Буковом, в 1601 році – в Інфлянтах. У 1603 році разом з Жолкевським і Мишковським у Львові заспокоював місцевих вояків та тих, які повернулись з Інфлянт і не отримали платні, завівши частину грошей. Вдалось відговорили протестувальників від рокошу. Під час сандомирського рокошу підтримав короля.

1607-1608 роки – участь в поході Потоцьких в Молдавію після смерті Могили з метою підтримки його племінника Константина (сина Єремії).

Особисто не любив Жолкевського, але взяв участь у невдалих розмовах і договорі з турками в 1617 році під Бушею. Цього ж року разом з Жолкевським проводив розмови з козаками.

Активно боронив від татар Львівську землю. Від татарських нападів зазнав важких матеріальних втрат, скаржився Станіславу Жолкевському і просив його посилити захист окраїнних земель. Звинувачував

Жолкевського в нездатності захистити південно-східні кордони Речі Посполитої. Після ганебної бездіяльності гетьмана під Оринином в розповсюджуваних пасквілях пропоновано забрати майно Жолкевського і віддати його Адаму Сенявському.

За свої заслуги той розраховував на політичний аванс, однак його не було. Зв'язався з опозицією Збараських і ворогував з гетьманом.

Резиденцією Адама Сенявського був замок в Бережанах, де споруджено каплицю з унікальним некрополем з гробівцями роботи відомого скульптора Й. Пфістера. Був власником багатьох поселень, в т.ч. Меджибізького ключа.

Ян Кароль Ходкевич

Ян Кароль Ходкевич (1570-1621) великий гетьман литовський, був одним з найвидатніших військових і політичних керівників Речі Посполитої. Але і він не уникнув цькування Жолкевського.

Справа в його родичі – племіннику Самуелі Корецькому. Корецький ще раніше скаржився на неприхильність Жолкевського. Він разом з С. Потоцьким свавільно здійснив похід в Молдову з метою підтримки свого родича Костянтина Могили, де потрапив у турецький полон в руки Іскандер-паші. І тут Ходкевич повірив чуткам, що Жолкевський не хотів підтримати Корецького в його самовільному поході і що ніби він написав до Іскандера-паші, щоб той полоненого покарав смертю. Згадує Жолкевському його участь в смерті Самуеля Зборовського, зв'язався з цією родиною в бо-

ротьбі проти гетьмана. Звинувачував Жолкевського в перешкодах у викупі Корецького з неволі.

Звичайно, це була неправда. Корецький після звільнення з неволі знову служив з Жолкевським і це під Цецорою гетьман сказав йому на закид про зраду знамениті слова: «не з мене вода Пруту стікає», коли Корецький втікав з табору, покинувши військо.

Немає чого дивуватись з нападок на Жолкевського з усіх боків, якщо такий заслужений воєначальник, як Ходкевич, повірив брехливим чуткам. Дрібніша шляхта отримала приклад і без всякої поваги почала відгукуватись про гетьмана. Це все негативно впливало як на Жолкевського, так і на державні справи.

8. Цецора

У 1613 році Польща підписує союзну угоду з Габсбургами. Це серйозно змінює ставлення Османської імперії до Польщі, вона починає вбачати в поляках потенційних супротивників. Турецькі війська на чолі з Іскандер-пашею посадили на престол у Семигороді свого ленника амбітного Бетлена Габора, який мріяв про захоплення сусідніх земель, що безпосередньо прилягають до Польщі.

У травні 1618 року в Празі вибухнуло повстання проти Габсбургів, яке започаткувало тридцятилітню європейську війну. Відню потрібна була допомога, оскільки йому загрожував Габор і поляки направили в листопаді 1619 року під Відень загони лісовчиків, легкої кавалерії, створеної під час Московської війни Олександром Лісовським. Ці загони відрізнялись маневреністю, хитрістю і мужністю, але також і хтивістю, нещадністю і жорстокістю. За допомогу імператор Фердинанд II обіцяв полякам частину Сілезії. Поляки розгромили семигородські війська в битві під Гуменним, а Габор змушений був рятувати свої землі від агресивних переможців.

Описані події розбурхали політичний клімат у Польщі. Більшість обурювались інтервенцією на ко-

ристь Габсбургів, висловлювали симпатію чеським і угорським повстанцям, які боролись проти імператорського абсолютизму. Після повернення лісовчиків і їхніх подальших дій – грабунку малопольської шляхти, посилилась критика короля і Жолкевського, який підтримував офіційну політику.

Турки ж вважали, що Польща в такий спосіб зламала попередні угоди, хоча головною причиною конфлікту з турками стали справи в Молдавії.

В кінці 1619 року до Стамбула вирушило посольство на чолі з Ієронімом Отвиновським. Йшлося про усунення з трону ворожого до Польщі Габора та Іскандера-паші, який робив багато неприязних до Варшави кроків. Місія послів виявилась безрезультатною. Турки нещодавно закінчили війну з персами і мали розв'язані руки, а молодий султан Осман II, бажаючи підняти престиж Османської імперії, планував звитяжний похід. Польща ставала майбутньою жертвою.

Жолкевський розумів цю ситуацію і попереджав шляхту про майбутню війну, яку в липні 1620 року турки оголосили офіційно. Але війна не починалась, а Жолкевський сидів вдома в Жовкві.

Власне, тут думки дослідників розходяться – чому Станіслав Жолкевський розпочав свій останній похід – підтримати в Яссах прихильного Польщі господаря Граціані, зв'язати нечисленні війська Іскандер-паші в інтересах Австрії чи здобути чергову перемогу і придушити рокошові бунтівні настрої в країні?

Жолкевський сам почав намовляти короля до інтервенції. В кінці серпня після концентрації військ в районі Кам'янця-Подільського прийнято рішення

вторгнутись в Молдавію. Жолкевський розраховував, що після демонстрації сили поляками все закінчиться, як це було раніше, переговорами. Він дійшов до Цецори, на місце давнього табору від 1595 року і тут чекав турків з татарами. Настрої гетьмана були не найкращі. Йшов на війну з думкою про очищення свого імені від численних звинувачень, вважаючи, що перемога приведе до національної злагоди, готовий був пожертвувати для цього своїм життям. Пафосні фрази з останніх листів про відданість святій вірі, королю і батьківщині стали апофеозом служіння нашого героя.

Але перед початком військових дій гетьман допустив декілька промахів. По-перше, детально не вивчив ситуацію в самій Молдавії і помилився в своєму протезе господареві Молдови Граціані, який замість обіцяних десятків тисяч війська, привів на допомогу полякам лише кілька сотень. По-друге, поляків серйозно не підтримали козаки, про що вже згадувалось.

Військо Жолкевського складалась з підрозділів регулярної армії під керівництвом державних діячів і родичів гетьмана – теж гетьмана Станіслава Конєцпольського, Миколая Струся, серед керівників підрозділів був син гетьмана Ян, а також з приватних військ магнатів, формально не підлеглих гетьманам і ворожих до них. Вони пам'ятали криваві розправи над конфедератами і не довіряли Жолкевському. Ця недовіра переносилась на солдат, в таборі ширились чутки про небажання Жолкевського воювати, сам він скаржився на здоров'я.

8 вересня на військовій раді під Цецорою розглядались варіанти ведення бойових дій з турками. Після

дискусії прийнято рішення оборонятись в таборі. Позиція, вибрана поляками, мала свої переваги, оскільки вони перебували в обширному вигині ріки Прут, за 18 км від Ясс. Польський табір був захищений з трьох боків водами ріки, східну сторону зміцнено укріпленнями (валами), правда, не зовсім якісними. Проте була одна вада в такому розташуванні – перед позиціями оборони на віддалі 3 км знаходився густий ліс, що дозволяло противникові скрито підійти ближче. Окрім цього, поляки не збудували жодної переправи через Прут, тим самим обмеживши себе в маневрі.

Польське військо загалом нараховувало біля 10 тис. вояків, зо два десятки гармат. Гетьман розраховував на війська волоського господаря Гавріїла Могили, але допомоги не прийшло. Навіть був посланий лист до хана Девлета-Герая з проханням не втручатись, однак теж безрезультатно. Якщо початково після вступу в Молдавію поляків Іскандер-паша мав біля 1000 вояків, то з підходом татар з Криму і з Причорномор'я, а також молдаван його сили зросли до 15-18 тисяч.

18 вересня почалась велика битва. Турки наступали цілий день великими силами, однак ці спроби були відбиті і врешті нападники відступили. Польські сили ніяк не могли піймати когось з турків і не знали нічого про сили противника. Після оборони Жолкевський приймає рішення наступного дня вийти всіма силами в чисте поле і дати генеральну битву. Спішив, але недооцінив турецького вождя Іскандера-пашу, який грамотно розставив свої сили і мав добрий план битви. Він передбачав відтягнення далеко від валів поляків і їх оточення з трьох сторін.

19 вересня польська армія вийшла в чисте поле, залишивши частину війська на валах. Жолкевський, очевидно, запланував здійснити оборонну битву, відкинути ворога від табору, завдати йому значних втрат, а потім на переговорах змусити турків визнати владу Граціані і впливи Польщі на Молдавію. По флангах своєї армії поляки розмістили невеличкі табори проти оточення власних військ і можливої участі в наступі. Ці рухомі табори були новим словом в тактиці польської армії. Очевидно, це була ідея Конєцпольського.

Наступ з самого ранку розпочали поляки. Війська зішлись чоло в чоло по центру і затято рубались, однак польська кавалерія, яка мала вдарити збоку, нашттовхнулась на рів, в якому засіли яничари і відступила. Іскандер-паша тричі кидав свої сили в місця, де появлялась слабінка з польського боку. Окрім всього, молдавани Граціані в вирішальний момент перейшли на сторону ворога. Поляки відступили в табір, втрапивши вбитими і пораненими, забраними в полон кілька тисяч людей, втрачено кілька важливих офіцерів, був поранений син гетьмана Ян та племінник Лукаш. Турецькі втрати були подібні до польських. У польському війську запанували погані настрої. Перемоги не було, все більше скидалось на поразку.

Але ще не все було втрачено, турки ж, правдоподібно, не розраховували на перемогу, Жолкевський тримався оптимістично.

20 вересня в польському таборі відбулась військова рада. Гетьмани готові були на ще одну генеральну битву, але усі інші заперечили, мотивуючи відмову упадком духу в війську. Тоді пролунала пропозиція

відступу в напрямку Могилева. Але цей шлях проходив через важку, безлюдну і спустошену територію. Магнати Потоцький, Струсь, Корецький, Каліновський, а також Граціані запропонували іншу дорогу – на Снятин або Хотин, йти двома групами – табором з великою кількістю возів та окремо групою вершників. Жолкевський відкинув цю пропозицію, оскільки не був переконаний, що кіннота не покине іншу частину війська. Остаточного рішення так і не було прийнято.

Ці розбіжності стали відомі війську. Станіслав Жолкевський обіцяв перед відступом розпочати переговори з Іскандер-пашею, чого дуже не хотів молдавський господар з побоювання, що його голова стане ціною компромісу. Він разом з магнатами задумали рятуватись самостійно, розпустивши чутки, що гетьмани хочуть залишити військо й утікати самостійно вздовж берега ріки. Неорганізовані частини різношерстного війська почали грабувати багатших, в тому числі і намети гетьманів. Магнатські підрозділи і рештки війська Граціані переправились через Прут, але частина з них втопилась в бистрих водах ріки, частина впала під шаблями татар. Тільки це змусило магнатів опам'ятатись і повернутись в табір.

Гетьман перед натовпом воїнів поклявся, що нікого не покине. А Корецькому, який закинув йому підбурювання паніки, спокійно відповів: «Ти кажеш, що я хотів втекти, але вода не з мене стікає». Над ранок 21 вересня ситуація в польському таборі заспокоїлась, але він зменшився ще на дві тисячі вояків, бо частина втекла, частина загинула. Граціані теж втік, але невдовзі загинув від власних підданих.

Несподівано 22 вересня очаківський бейлербей запропонував переговори, оскільки завдання повалення молдавського господаря було вирішене. Але Жолкевський не хотів такого миру, якого опозиція йому б не вибачила. Розмови почались, проте йшлося про їх відтягування, ситуація в польському таборі покращилась. Очоловав переговори князь Корецький. До розмов з турецького боку врешті-решт приєдналися посланці Іскандера-паші, однак по сумі виплат туркам за зняття облоги з табору не домовились. Поляки хотіли вийти з облоги з честю, зі зброєю в руках, і вимагали важливого заручника, але до цього не дійшло.

29 вересня оборонний табір в бойовому порядку вийшов з-поза окопів у відкрите поле. Турки і татари перший день приглядались і вивчали поляків, адже ця тактика була для них несподіванкою, а вже зранку 30-го була перша атака, яку оборона відбила. Рух табору сповільнювали річки і яри, на подолання яких треба було додаткових зусиль. Після кількох невдалих атак татари чекали турків, оскільки самі не могли дати ради з поляками, а Девлет Герей навіть розпочав розмови з противником. Прихід турків принципово нічого не змінив.

В наступні дні табір пересувався по випаленому мертвому степу, татари утруднювали доступ до води і до пасовиськ, люди погано харчувались, вони були вимучені безсонням. Протягом тижня пройшли біля 160 км, відбили 17 атак, 6 жовтня зупинились за 1,5 милі від Могилева і кордону біля села Саука. Турки готувались до головної битви і Жолкевський звідси написав останнього листа дружині, з яким гонець продерся до

кордону й доїхав до Жовкви.

Несподівана криза надійшла 6 жовтня. Причини її досі не до кінця зрозумілі, однак важка психологічна ситуація і напруга останніх днів, гарячка перед близьким завершенням проблем приводять до розслаблення, упадку дисципліни, знову ширяться старі чутки. Військо не хоче без упину марширувати до кордону і робить привал. Появляється проблема покарання за грабунки 21 вересня, а саме челяді, козаків, лісовчиків. Жолкевський обіцяє притягнути усіх винних до відповідальності після виходу на свій берег. Але ввечері цього дня останні знову починають бунт і грабежі, окремі вихоплюють коней і втікають. В таборі почалися сутички, хтось крикнув «гетьмани втікають». Табір розірвався, а татари, бачачи це, почали наступ. Жолкевському пропонували відхід, однак він відмовився покинути табір, зарубав свого коня, йшов якийсь час пішки. Зрештою його силою посадили верхи й він вже скакав до кордону, але хмара татар накрила його і найближчих, гетьман загинув в бою.

В погромі взяті в полон гетьман Станіслав Коцецький і його брат Ян, Миколай Струсь, Самійло Корецький, Миколай Потоцький, Януш Тишкевич, син гетьмана Ян і його племінник Лукаш. В полон потрапили також учасники походу – майбутній гетьман України Богдан Хмельницький та його батько Михайло. За словами Богдана батько загинув.

Наступного дня тіло Жолкевського турки знайшли за 5 км від Могилева біля с. Березівка на території Молдови. Голову гетьмана Іскандер-паша вислав в подарунок молодому султану, а тіло пізніше знайш-

ли посланці Регіни Жолкевської. Голова пізніше була викуплена в турків. Остаточо і тіло, і голова були поховані в крипті Жовківської колегіати.

Ян Жолкевський та інші важливі полонені були викуплені з турецького полону за допомогою львівських тринітаріїв (вони цим займались).

Всього до Польщі повернулось тільки 20-25% учасників молдавського походу. Після перемоги татари безкарно пляндрувала землі Русі, Поділля, дійшовши під Львів та Перемишль.

Свавілля та безкарність у війську, анархія, пиха і сваволя магнатів були причиною цієї страшної для Польщі поразки.

9. Жолкевський – будівничий

Місто-резиденція

Містобудівельна культура Речі Посполитої XVI-XVII століть характерна бурхливим розвитком мережі міст – укріплень з регулярною планувальною структурою, у якій спостерігається відображення тогочасних світоглядних ідей та урбаністичних традицій. Будівництво нових міст викликане відповідними історико-соціальними та економічними тенденціями розвитку суспільства, перерозподілом пріоритетів між західною та східною Європою: у Західній та Південній Європі в другій половині XVI ст. урбанізаційні процеси майже завершилися. Містобудівна діяльність була скерована на перебудову чи розбудову середньовічних міст на нових ренесансних засадах, закладення нових міст були незначними і наслідували теоретичні проекти «ідеальних» міст. Переважаючим був оборонний чинник, який сприяв поширенню міст-фортець зі спряженим укладом, і просування цього типу міст на терени Східної Європи є зрозумілим, оскільки тут ще не завершилися процеси урбанізації, а по-

граничні землі від татаро-турецької агресії не були достаньо укріпленими.

Жовква будувалася на основі багатого європейського досвіду, який привезли сюди її будівничі, а також на основі місцевого практичного досвіду будівництва «ідеальних» міст. Зокрема, розташованого недалеко міста Замостя (1580 рік), яке будував канцлер Ян Замойський (родич і наставник молодого Станіслава Жолкевського), та будівництва «ідеального» міста Броди, яке у 1584 році заклав батько Станіслава Жолкевського.

Рис. 13. Гіпотетична реконструкція Жовкви XVII-XVIII ст. М. Бефз, О. Оконченко

Вже з 1598 р. ведеться міська книга, де поселення фігурує як «місто Винники або Нова Жовква». З плином часу топонім Жовква закріплюється за містом, а для Винників резервується північна передміська його частина. Формально Жовква отримала міські права за привілеєм польського короля Сигізмунда III від 22 лютого 1603 р.

Місто закладалось гетьманом на основі німецького локаційного права. Розпланування і будівництво міста та замку за єдиним задумом здійснили відомі архітектори: Паоло де Дукато Клеменсі, знаний як Павло Щасливий, перший війт Жовкви (пом. 1610 р.), і Паоло Домінічі, знаний як Павло Римлянин (пом. 1618 р.). Будівництвом зовнішніх бастионних оборонних споруд в 40-х роках XVII століття займається інший архітектор – італієць Амброзіо Натклаус Ваберене, знаний як Амвросій Прихильний (пом. 1641 р.).

На підставі проведених досліджень (М. Бевз) можна стверджувати, що в основу розпланування Жовкви була покладена ренесансна концепція «ідеального» міста-резиденції за нерегулярною пропорційною схемою відомого італійського теоретика П'єтро Катанео (праця 1567 р.). Планувальна композиція Жовкви відзначається самобутністю і новизною серед інших ідеальних європейських міст. В ній поєдналися досвід європейського Ренесансу та місцева східнослов'янська культурна традиція, великий особистий досвід, високий культурний рівень її засновника та квінтесенція творчої праці її архітекторів, які віддали Жовкві всі свої знання і останні роки життя.

Важливими особливостями планувальної схеми Жовкви є:

- наявність головної композиційної осі міста, яка зміщена на 40 градусів від напрямку північ-південь у зв'язку з необхідністю використати вигин річки Свині для розташування замку та південних замкових і одночасно міських укріплень. Автор вважає, що ця вісь складає головну ідеологічно-мі-

стичну особливість Жовкви, адже вона з'єднує резиденцію Жолкевського з місцем його народження – селом Туринка, а потім на цю вісь нанизана модульна планувальна сітка;

- резиденція власника композиційно поєднана з Ринковою площею, міською ратушею навпроти неї та головним храмом міста на Ринку;
- головна торгова площа (Ринок) розміром 2×3 мірничі шнури (86,4×129,6 м) має цікаву особливість – забудову з підсіннями; вона також є відкритою з двох сторін на багате оточення, що робить її дуже просторою і надає їй неповторної краси;
- на Ринок при в'їзді в замок безпосередньо виходять дві парадні міські брами на важливих дорогах в місто (з Кракова та Львова) і головний в'їзд в місто з адміністративного центру воєводства (Белза) по головній композиційній осі;
- периметральна лінія оборонних мурів має нерегулярний характер, підпорядкований природному рельєфу, що обумовлює деяку збивку у модульній сітці внутрішньоквартального розпланування парцелей та вулиць, особливо у південно-східній частині.

Дуже цікавим є поєднання в Жовкві двох систем міських оборонних споруд: старої системи з оборонними стінами, вежами і бастеями та нової системи потужних земляних бастіонів і куртин, які кільцем оточили місто зовні оборонних стін і веж (будівництво лінії оборонних стін зайняло місту 13-14 років, а будівництво земляних валів і мурованих бастіонів – 50 років).

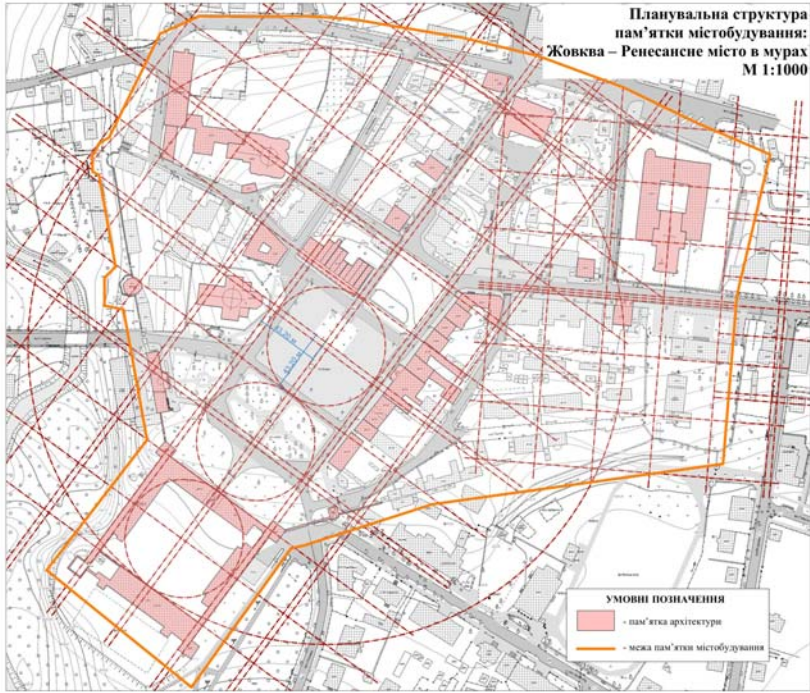

Рис. 14. Планувальна структура м. Жовкви з застосуванням модульної сітки. В. Герич, В. Сало за матеріалами М. Бевза та Ю. Дубика

Принципи «ідеального» міста, крім чіткої композиції і досконалої системи оборони, втілювали і доцільну соціальну організацію життя в ньому і спільного захисту від ворожих нападів. Цю соціальну ідею засновник міста виразив так: «Кожен має добре робити те, що йому належить». З цією метою при розплануванні міста зразу закладалися цехові і етнічні принципи самоорганізації його мешканців. Етнічним громадам виділялися території для їх громадських центрів з храмами, школами, шпиталями і іншими громад-

ськими установами. Вулиці і квартали заселялися за цеховою приналежністю (про що свідчать давні назви вулиць – Нижня Пекарська, Верхня Пекарська, Нижня Кравецька, Верхня Кравецька, Сницарська, Шкіряна, М'ясна і т.д.).

У 1603 р. організовано перший ремісничий цех шевців. Спочатку майстрів було 20, до 1686 р. їхнє число зросло до 30-ти, а 1709 р. – до 50-ти осіб. До цеху могли вступати як католики, так і православні, що характерно й для інших ремісничих корпорацій.

Жовківські цеховики успішно провадили своє ремесло, обсяги їхньої продукції та кількість майстрів постійно збільшувалися. Наприкінці XVII ст. вони перетворилися на незручних конкурентів для великого цеху львівських шевців. Другими об'єдналися кравці, закладення цеху яких відбулося у 1604 р. Через два роки кушніри «польської та руської націй» сформували власну цехову організацію, беручи приклад з її перемишльського аналога. У 1632 р. засновується спільний цех бондарів, столярів, шапкарів, склярів та колодіїв. Наприкінці XVII ст. столяри виділяються в самостійну ремісничу корпорацію. У 1641 році виникає ще один об'єднаний цех, до якого входять переважно фахівці з обробки заліза: ковалі, пушкарі, мечники, римарі, котельники, конвісари, слюсарі, а також пасники, сідлярі, золотарі. У 1697 р. задокументовано вже окремий цех слюсарів. Дуже пізно, тільки у 1682 р., цеховиками стають і пекарі. У переліку ремісничих організацій 1697 р. знаходимо також ткацький, різницький і гончарський цехи.

Як і у Львові, жовківські цехові ремісники сплачували податки не лише до міської скарбниці, а й на утримання замку. Так, різники давали щороку до замку 8 каменів лою, що використовувався зазвичай для освітлення. До подібних датків на військову справу зобов'язувалися й інші ремісники, особливо шкіряного та харчового спрямування. За статутом шевського цеху 1603 р., його члени мали утримувати для оборони міста чотири гармати (півгаки) зі спорядженням, тобто порохівницями та іншими припасами. Кушніри повинні були тримати в готовності ще більше гармат: дві гаківниці, чотири півгаки з порохом до них та різну амуніцію: два панцирі з шоломами (прилбицями), дві зброї з шишаками, чотири шкіряні торби для перенесення води на випадок пожежі.

Така структуризація міста була досконалим інструментом для управління, організації суспільних робіт, оборони, ліквідації пожеж та інших стихійних лих.

При забудові міста, очевидно, використовувались планувальні модулі міста: великий модуль в 1 хелмінський шнур (від модулю з міста Хелмно на півночі Польщі) 43,3 метри та прут – 1/10 шнура. Модульна сітка накладається на планувальну структуру міста.

В місто «в мурах» протягом XVI-XVIII століть вписані архітектурні комплекси іншого призначення – замок власника міста, парафіяльний костел, ратуша (не збережена), комплекси Василіянського та Домініканського монастирів, єврейський квартал з синагогами та інші.

Містобудівною особливістю Жовкви стало закладення в 1606 р. звіринця площею в кілька десятків гектарів

на південь від міських мурів, де Станіслав Жолкевський та наступні власники полювали на велику звірину.

Було в Жовкві й кілька християнських шпиталів. У 1600 р. Станіслав Жолкевський фундував один з них при костелі св. Лаврентія. Його дочка Софія Данилович у 1627 р. заснувала шпиталь св. Лазаря на Львівському передмісті для лікування військових. З 1612 р. відомо про аналогічний харитативний заклад при церкві Різдва Христового, а з 1627 р. – при церкві св. Трійці. Деякі євреї-лікарі надавали медичні послуги у шпиталі св. Лазаря, а сама єврейська громада також мала окремий лікувальний заклад.

Цікаво була організована справа управління Жовквою, де поєднувались засади місцевого самоврядування і авторитарного управління, створені важелі взаємного стримування та максимального врахування інтерсів усіх мешканців. У місті урядували війт та чотири райці, які обиралися на рік. Перший райця керував Жовквою три місяці (тоді він іменувався бурмистром), потім, на другий квартал, його змінював інший райця (так само було й у Львові). Судову владу здійснював війт разом з колегією з шести лавників, розглядаючи серед усього й кримінальні справи, відповідно до норм магдебурзького права.

Великий вплив на вибори міських урядників мав власник Жовкви – саме він безпосередньо обирав віта та одного з чотирьох райців. Від 1614 р. до управління містом долучається колегія «12 мужів», що складалася з представників громади. Член цієї колегії, поряд з одним із лавників, ставав міським економом, здобуваючи таким чином можливість впливати на рішення міської влади.

Жовква виникла на місці, яке було вже обжите і заселене автохтонним українським населенням. Після колонізації Червоної Русі і Волині починаючи від XIV століття почалась повільна полонізація краю, заселення міст і сіл не тільки польським, але й населенням інших народностей, внаслідок чого виникали своєрідні конгломерати культур, націй і традицій. Але корінним населенням залишались українці. Жолкевський пам'ятав про коріння свого роду і його життя проходило в постійному контакті і серед українців, в тому числі серед своїх родичів. Це відклало свій відбиток на його рішення і дії.

До міщан Жовкви українського походження він ставився з повагою і нарівні з іншими народностями, зокрема, забезпечував право українцям брати участь в управлінні містом. Із чотирьох райців один обирався українцями. Подібна квота в одну особу застосовувалася і в колегії лавників. Натомість у колегії «12 мужів», згідно з реєстром від 1643 р., українцям належала більшість – 7 осіб. Це був єдиний незалежний виборний орган, на склад якого не впливали господарі замку, сюди входили купці й ремісники в однаковій кількості. Вони здійснювали регулювання ремісничо-купецьких відносин, контроль за якістю продукції, точністю ваг тощо.

У привілеї 1612 р. для православної церкви Різдва Пресвятої Богородиці Жолкевський записав пункт про дозвіл на обрання міськими урядниками. Проте через два роки, у 1614 р., його представник, жовківський підстароста Зигмунт Грабовський під час виборів міської влади повідомив про заборону українцям обіймати посади з огляду на канони католицької церкви та державні акти. Це була явна дискримінація автохтонного насе-

лення. Українці Жовкви звернулися з апеляцією до Жолкевського, котрий видав декрет з підтвердженням положень документа 1612 р. з конкретною квотою: по одному представникові до расцької та лавничої колегій. У привілеї 1693 р. цю квоту було знову підтверджено, а коли Львівська єпархія прийняла церковну унію, королевич Костянтин Собеський у 1726 р. дозволив обирати членів української громади на міські уряди без будь-яких обмежень (хоча війтами вони вже ставали з 1711 р.). Відтоді українці користувалися рівними з поляками правами на участь в управлінні містом, і їхнє число серед урядників жовківського магістрату зростає.

Жолкевському була притаманна релігійна толерантність. У вже згаданому привілеї на церкву дозволялось застосування юліанського календаря, заснування школи і шпиталю. У Жовкві також звели церкву св. Трійці, св. Івана Хрестителя, монастир василіянок та потужний василіянський монастир. Нащадки гетьмана в основному зберігали закладені ним традиції.

Буваючи зрідка в своїх жовківських маєтках, Жолкевський вирішує багато різних локальних справ, в тому числі сприяючи добрим господарям в поточних проблемах. Він наказує підлеглим не кривдити місцеве населення, задовольняти прохання та не допускати зловживань. Відомі факти допомоги місцевим людям у наданні майна (млинів) та земель для заробітку.

Жолкевський підтримав на переломі XVII-XVIII століть спорудження церкви в Крехові, де започатковано було закладення Крехівського православного монастиря.

Окрім українців, Станіслав Жолкевський толерував

також інші народності, які проживали в місті – євреїв, вірмен тощо.

Одночасно з закладенням міста в Жовкві були зведені найважливіші будівлі. Приватна резиденція гетьмана розташовувалась у замку.

Замок побудував архітектор Павло Щасливий у 1594-1605 роках. На початку свого існування замок знав родину гетьмана Богдана Хмельницького, в другій половині XVII століття був резиденцією короля Яна III Собеського, пам'ятає послів і коронованих осіб з усієї Європи.

Замок – найбільша споруда Жовкви. Чотири триярусні наріжні фланкуючі вежі та чотири двоповерхові корпуси по периметру з'єднані між собою закритими бойовими галереями. Усередині замку влаштовано велике внутрішнє подвір'я, а в торцях корпусів біля наріжних веж малі дворики. У глибині подвір'я, навпроти в'їзду, розташовано палацовий корпус з двоярусною відкритою галереєю. Два малих дворики при палацовому корпусі відділені від головного подвір'я високими стінами. В'їзна брама з чотириярусною надбрамною вежею розташована по осі замку; до неї від Ринку вела насипна гребля та дерев'яний міст через широкий мурований оборонний рів з водою. Частина моста була звідною і нею закривали браму замку.

Спочатку замок мав досить суворі зовнішні форми. Найбільшого розквіту замок досяг за панування Яна III Собеського, який у 1674 році перетворив замок на багату королівську резиденцію (архітектори П. Бебер, А. Лоцці). Біля замку Яном Собеським були закладені чудові паркові ансамблі.

З 1740 року Жовква стала власністю родини магна-

тив Радзивіллів. Замок було перебудовано, збагачено і він втратив оборонний характер.

У Жовківському замку Жолкевський вирішує важливі державні справи, такі як захист країни та її заспокоєння від внутрішніх чварів, від конфедерацій і солдатських бунтів тощо. Його гістьми є достойні і видатні політики тих часів: Ян Замойський, архієпископ Львівський гербу Грималіта – Пьотр Теліцький, єпископ Куявський, Ян Остророг, каштелян Познаньський, Ян Свошовський, підкоморій, теребовлянський староста Пьотр Ожга, Александр Тжебенський, львівський писар, майбутній перемиський єпископ та багато інших. Ці зустрічі та розмови сприяли прийняттю правильних рішень, взаємно збагачували верхівку польського суспільства.

Рис. 15. Жовківський замок

Пізніше замок був місцем відвідин і проживання коронованих осіб, дипломатів, релігійних діячів найвищого рангу.

Для нас є важливим факт перебування в замку досить тривалий час Петра Могили, видатного діяча тодішньої України, людини унікальної у всіх відношеннях.

Петро Могила

Наприкінці XVI ст. в політичному житті Молдови появилась родина Могил, засновником якої був Іоан Могила, який мав трьох синів – Ієремію (господар Молдови 1596-1606), Симеона (господар Валахії (1600-1602) та Молдови (1606-1607) та Георгія – митрополита молдавського. Ця родина була пропольської орієнтації. Так, наприклад, чотири дочки господаря Ієремії вийшли за С. Потоцького, С. Корецького, М. Вишневецького та М. Пшерембського. Всі вони залишались православними.

Петро Могила був середульшим сином Симеона Могили і вважався претендентом на трон господаря Молдавського князівства.

Водночас по лінії матері, угорської княжни Маргарет (Маргіт) Ніри, Петро Могила був родичем великого гетьмана й канцлера Польщі Станіслава Жолкевського.

У ранньому дитинстві, в 1600-1601 рр. майбутній просвітитель разом з матір'ю та братами рятувалися від військ правителя Волощини Михая Хороброго у фортеці Кам'янця-Подільського, а потім, коли його батько Симеон Могила вступив на престол Волощини з допомогою гетьмана Яна Замойського, перебував як заручник у поляків. Після повернення до Сучави навчався в школі православного братства.

У 1608 р. був змушений через Волощину і Трансильванію діставатися до Польщі, де 16 років переховувався в замку Станіслава Жолкевського. Там, біля Львова, юний Могила продовжував навчання під керівництвом учителів Львівського братства, а потім, вірогідно, в Замойській академії.

Брав участь в Цецорській битві. Після смерті гетьмана протектором Петра Могили став гетьман Ян Ходкевич. Приймав участь у Хотинській битві в 1621 р., де познайомився з Адамом Киселем, контакти з яким тривали аж до смерті митрополита.

У 1624 р. після чудесного зцілення від тяжкої недуги в Крехівському монастирі на Львівщині став ченцем Києво-Печерської лаври. Монашество стало життєвим кредо Петра Могили, в 1627 році він став архімандритом Києво-Печерської лаври.

Поряд з впорядкуванням та розвитком цього центру релігійного життя України він тривалий час намагався примирити православ'я з уніатством на основі рівних прав обох християнських конфесій, для чого кілька разів пробував скликати православний помісний собор, однак під тиском козаків, захисників православної віри, цього не сталося.

Як митрополит (з 1663 р.) Петро Могила виявив себе вмілим політиком і дипломатом. Він домігся від новообраного короля Владислава IV визнання права на легальне існування православної церкви, чого вона була позбавлена з 1596 р. Як наслідок з'явилася низка актів польського уряду, відомих під назвою «артикулів для заспокоєння громадян грецької релігії».

Митрополит розпочав відбудову та реставрацію найсвятішого українського храму – Софії Київської, врятувавши її від остаточної руйнації. Він називав цей храм «єдиною окрасою православного народу, главою й матір'ю всіх церков». Петро Могила врятував для нащадків і Десятинну церкву, вибудувавши з її руїн новий кам'яний храм. Реставровано також церкву Спаса в Берестові. Просвітитель був великим будівничим храмів не лише в Києві, а й у регіонах, йому підпорядкованих.

Найзначнішою справою Петра Могили було створення школи (1631 р.), яку початково утримував за власний кошт. Пізніше дві школи – Київського братства та Петра Могили об'єднались. Нова школа формувалась на засадах православ'я з вивченням польської та латинської мов. Києво-Могилянський колегіум з часом став Академією, створив філії як в Україні, так і за кордоном – в Яссах. Під проводом митрополита богослови опрацювали «Ісповідання віри», Службник, Требник та ін. книги.

Помер Петро Могила на початку 1647 р. напередодні національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Усе своє майно заповів Колегіуму: будинки, цінності, бібліотеку, село, хутір, 81 тисячу злотих, навіть посуд і митру. А частину грошей, особисті речі і своє митрополиче вбрання, прикрашене коштовностями – бідним студентам на одяг.

Жовківська колегіата

Жовківський парафіяльний костел – пам'ятка доби пізнього Ренесансу світового рівня. Будівництво

костелу з ініціативи гетьмана Станіслава Жолкевського тривало від 1606 до 1618 року.

Після трагічної загибелі гетьмана Жолкевського в 1620 році, в крипті костелу було поховано його тіло, а через рік і голову, викушлену його дружиною Регіною у турків. З подальшим переходом Жовкви у власність родів Даниловичів і Собеських, храм став перетворюватися на пантеон лицарської слави, його подекуди називають Малим Вавелем. Окрім родини Жолкевських, тут поховано представників родини Даниловичів і майже всю родину короля Яна III Собеського та його нащадків.

Будівничими храму були архітектори, які брали участь в проектуванні та спорудженні міста: Павло Щасливий (перший віт міста, помер у 1610 році), Павло Римлянин і Амвросій Прихильний.

Головний вхід до костелу оздоблено білокам'яним порталом. Верхню частину стін костелу прикрашено різьбленим білокам'яним фризом із зображенням гербів, орлів і лицарських атрибутів. На фронтоні головного фасаду – динамічна скульптура Архангела Михаїла.

Інтер'єр костелу також вражає своїм багатством і вишуканістю: обабіч головного вівтаря розташовано надгробні пам'ятники родини Жолкевських. Це високі багатоярусні споруди, виконані з червоного мармуру. В центрах композицій у нішах встановлено скульптури Станіслава та Яна Жолкевських, Регіни (з Гербуртів) Жолкевської та доньки Жолкевських – Софії Данилович. Надгробні пам'ятники Якуба

Собеського та Станіслава Даниловича також є у вівтарній частині костелу. 1693 їх створив відомий скульптор Андрій Шлютер. У храмі відновлений орган.

Інтер'єр костелу прикрашали чотири батальні полотна – «Битва під Клушином» (написана львівським художником Симеоном Богушовичем на замовлення гетьмана Станіслава Жолкевського) та три картини написані на замовлення короля Яна III Собеського – «Битва під Хотиним» (голландського художника Фердинанда ван Кесея і польського художника Анджея Стеха) та дві картини італійського художника Мартіно Альтомонте – «Битва під Віднем» і «Битва під Парканами», які сьогодні зберігаються у Львівській національній галереї мистецтв імені Бориса Возницького.

Рис. 16. Жовківський костел св. Лаврентія – усипальниця Станіслава Жолкевського та родини

Рис. 17. Декоративне оздоблення центрального куполу костелу св. Лаврентія

У костелі було багато картин на релігійну тематику та портретів членів родин власників міста, епітафійні таблиці тощо.

10. Жолкевський і Львів

Станіслав Жолкевський був львівським каштеляном (заступник воєводи, управитель замку і прилеглих територій) 20 років, ставши ним у 1590 р. Очевидно, що за цей час він був помітним урядовцем в цьому місті, залишивши значний вклад у його розвиток. Більшість подій у цьому місті відбувались за його участі. В той час були розповсюдженими конфлікти на майновому і земельному ґрунті, релігійні суперечки, проблеми порядку і оборони міста і багато інших. Повне дослідження діяльності Жолкевського у Львові ще чекає на свого вченого, однак історію окремих подій можна почерпнути з деяких праць і досліджень.

У львівських архівах збереглося небагато документів щодо Жолкевського, головним чином приватне листування. Серед документів є наступна інформація:

- гетьман рекомендує опіці міських радників маляра Богуша, можливого автора картини «Битва під Клушино»;
- під час протестів в місті в 1597 році рекомендує для заспокоєння ситуації вжиття лагідних засобів.

Жолкевський мав у Львові кам'яницю. Різні джерела по-різному трактують цей факт – одні вважають, що король Стефан Баторій у 1579 році дарує Жолкевському цю кам'яницю у Львові (вул. Федорова, 28), інші – що цю кам'яницю, звану пізніше Рабинівською, в XVI ст. збудували Жолкевські, але вже в кінці цього сторіччя її відкупив львівський юдей Ізраель Юзефович і адаптував на єшиву – талмудичну школу вищого рангу, ректором якої був вчений Йошуа Фальк бен Александер Коген. Протягом наступних століть вона перебудовувалась і сьогодні знаходиться в напіврозібраному стані в очікуванні забудови ділянки під готель.

Жолкевський у Львові намагався проводити політику, засновану на його життєвих принципах – толерантність до мешканців і релігій поряд з католизацією населення, дотримання права і законності, турбота про освіту і розвиток.

У 1590 році архієпископ Соліковський привів до Львова єзуїтів на чолі з суперіором (главою чину) Мартином Латерною для відкриття на місці місійної стації Львівської єзуїтської резиденції. На урочистостях входження цього ордену у Львів виступив між іншим поет Шимон Шимонович, виголосивши спеціальний вірш на привітання цих освічених монахів. В місті для організації монастирського життя були влаштовані дерев'яні будівлі, які поступово розбудовувались. Появився задум організації навчального закладу – єзуїтської колегії.

У червні 1608 року до Кракова прибула делегація міста Львова на зустріч з провінціалом єзуїтів Петром Фабрицієм. Йшлося про укладення угоди між містом і

езуїтською колегією. Угода складалась із восьми пунктів і передбачала, між іншим, забезпечення спокою і безпеку міста від студентських вибриків. Ректор і префект школи мали разом з міським і гродським судами судити і карати студентські порушення порядку. В липні 1608 року під керівництвом Станіслава Жолкевського відбулись остаточні розмови – езуїтам віддано лазню, школу, вуличку і міську фіртку та оформлено цю передачу урядовим актом, а Станіслав Жолкевський отримав на паціфікаційному сеймі в 1609 році королівську згоду на цю передачу.

Як бачимо, гетьман, так само як його вчитель Ян Замойський, вважав дуже важливим розвивати освіту, провідниками якої в ті часи були езуїти зі своїми колегіями. На цій базі розвинуто Львівську езуїтську академію.

Дехто з дослідників вважає, що Жолкевський міг закласти в Жовкві подібний вищий навчальний заклад, але пануючими закладами цього рівня в Польщі були езуїтські колегії, і в Жовкві близько біля Львова не могло бути ще однієї такої колегії, а закласти подібний до Замостя приватний заклад у гетьмана, очевидно, не було ні коштів, ні часу.

Станіслав Жолкевський, як і Ян Замойський, брав участь у спорудженні костелу і монастиря бернардинів у Львові, яке започаткував 1600 року сандомирський воєвода і львівський староста Юрій Мнішек.

Жолкевський, як королівський урядовець, був зобов'язаний наводити порядок в місті і регіоні. Декілька разів він залагоджував у Львові справи збунтованих вояків, які, як звичайно, не отримували заборгованих

вишлат за участь у військових діях. Так сталося після перемоги під Москвою в 1614 році, коли неоплачене військо вторглося в землі Червоної Русі, щоб компенсувати борги грабежами і утисками. В сеймі Жолкевський вимагав суворої кари за безчинства. До Львова підійшли, а потім і зайшли в місто збунтовані підрозділи Машкевича і Грабянки, але львів'яни нічого не робили для свого захисту. Жолкевський змушений був застосувати силу і покарав смертю публічно кілька десятків порушників права. Через якийсь час подібне повторилось з повсталими військами під керівництвом Карвацького і Кенсого.

Станіслав Жолкевський, як політик, був регалістом, тобто прихильником королівської влади і виконував на східних землях Польщі роль провідника і гаранта політики короля. Він часто бував на сеймиках у Белзі і Львові, організовував шляхту на підтримку корисних для держави справ.

Гетьману доводилось розв'язувати численні конфлікти, зокрема релігійного характеру, в тому числі пов'язані з єврейською громадою міста. Широко відомою є справа конфлікту між єзуїтами та юдейською громадою міста, якою займався і знайшов вирішення львівський каштелян.

Юдейська громада виникла у Львові в другій половині XIV століття. Центром єврейського життя завжди була синагога. У Львові їх було дві – на передмісті і в центрі синагога Нахмановичів, яка називалась Турей Захав (Золота Роза). Потрапити до неї можна було або через будинок Нахмановича, або через єврейську

школу – бет-мідраш. Підійти до синагоги з вулиці було неможливо, як і побачити її: вона була невисока, адже за тих часів юдейські релігійні будівлі не могли бути вищими за навколишні житлові. Спершу їх навіть не дозволяли тинькувати. Тож, аби зробити синагогу просторішою, її будували вглиб.

У 1600 році на цю ділянку висловив претензії орден єзуїтів, що прагнув звести тут новий костел. У старому місті забудова була дуже щільною, й місця для храму бракувало. Єзуїти подали на юдеїв до суду – мовляв, ті незаконно звели синагогу без дозволу єпископа. Перше рішення суд прийняв на користь ордену. Як описував очевидець, плач у єврейському кварталі стояв, як у дні Страшного суду: ще не було такого аби божниця одного народу перейшла в руки іншого.

Власник синагоги Мордехай Нахманович привів нових власників на галереї, передав їм ключі і сказав: *«Я привів вас сюди, бо без мене ви зможете потрапити сюди лише повітрям. Віддаю вам ключі, бо так сказано в наказі нашого найяснішого короля. Але там нічого не сказано про те, що я постійно маю пускати вас через свій дім. Тому ви можете продати мені синагогу, або вже не зможете сюди потрапити»*. Єзуїти відмовились, і суди тривали далі – ще дев'ять років.

Зрештою суд дозволив юдеям залишити синагогу собі, зобов'язавши їх виплатити єзуїтам двадцять тисяч золотих, аби ті могли купити землю під свій костел. Синагога залишилась у євреїв до 1941 року, коли її зруйнували нацисти.

11. Родина, магнат, особистість

Зразком дружини та матері була Регіна з Гербуртів, давнього руського роду Гербуртів, розумна і грамотна жінка. Жолкевський одружився з нею в 1589 році, записав віно 5000 злотих і отримує посаг з рук свого швагра теж в розмірі 5 тис. злотих. Вона була весь час йому вірна, хоча часом не бачила його по два роки. Жолкевський часто до неї писав, не ховаючи проблем, а виливаючи всі жалі, пов'язані з труднощами військового та політичного життя. Регіна тримала тверду руку над великим господарством, містом. Давала собі раду з численною челяддю, чиновниками і урядниками. Підтримує і веде активну переписку з кузеном Томашем Замоїським. Регіна була дуже побожна і у своєму заповіті не забуває костели та шпиталі в багатьох місцевостях, до яких родина мала відношення.

А. Прохаска згадує про брата гетьмана Яна, який помер за життя гетьмана.

Олександр Балабан, третій син Василя Балабана та його дружини. Породичаний з Жолкевськими.

Змолоду брав участь у військових сутичках Станіслава Жолкевського (Яновець, 1606; проти татар,

козаків у 1615, 17, 19 роках та інші); значну частину життя провів у походах.

Воював у Москві, Жолкевський використав його як комісара в розмовах з москалями (одна віра).

1620 року брав участь у битві біля Цецори, був серед найближчого оточення гетьмана, потрапив у татарський полон – бранець Кантемира-Мурзи – разом з сином гетьмана Яном. Відправився сам додому за грошима для викупу за себе та Яна Жолкевського, потім повернувся додому. Судився з Регіною Жолкевською за гроші, які видав їй на викуп Яна Жолкевського. За заслуги перед Річчю Посполитою рішенням сейму йому було виділено 10 000 злотих з коронної скарбниці для повернення грошей, витрачених на викуп з неволі.

Багаторазовий посол на сейми Речі Посполитої.

Восени 1625 р. у складі війська Речі Посполитої брав участь у придушенні козацько-селянського повстання під керівництвом Марка Жмайла. 6 листопада був послом-комісаром Речі Посполитої разом з Якубом Собеським під час переговорів з козаками після битви на Куруковому озері; *був укладений* Куруківський договір.

До кінця життя був оборонцем православ'я, навіть зі зброєю в руках, вірно служачи інтересам Речі Посполитої.

Ян Щасний Гербурт, родич по лінії дружини

Найвідоміший з роду Гербуртів, політичний і літературний діяч, дипломат, знав п'ять мов. Був секретарем польського короля Сигізмунда III Вази,

брав участь у військових походах.

Власник Добромильського замку, міста Добромиля в Руському воєводстві, засновник друкарні. Католик, але називав себе русином, виступав проти унії. Усе життя відстоював інтереси місцевого населення, українців.

Виступив на боці опозиції (рокошан) Миколая Зебжидовського у боротьбі проти короля Сігізмунда III Вази, проти Замоїського і Жолкевського на сеймику Вишненському, мало не дійшло до поєдинку.

Разом із дружиною Ельжбетою подарував землю під будівництво монастиря василіян, який дотепер є поблизу замку, біля сусідньої гори. Саме у цьому монастирі свого часу почав свій духовний шлях майбутній митрополит Андрей Шептицький.

Жолкевський - магнат

Слід ствердити, що на службі Речі Посполитій Станіслав Жолкевський доробився великого багатства. Його спадкові і набуті маєтки охоплювали біля 200 сіл та 13 міст, головним чином у Червоній Русі і на східному березі Дніпра, т.зв. Задніпров'ї.

Батько передав сину Винники, Сопошин, Мацошин, Глинськ, Волю і Мисменицю, пізніше він стає власником сіл Блищиводи, Буків, Конів, в Перемиському воєводстві – Вилків, Сусідовичі, під Жовквою Руда, Добросин і Черемішня, біля Бродів - Дядьковичі, Лагодів, Дідилів, Берлин, Піски, Смільно, Волиця, Висоцьке, Суходіл, Голосківці, Конюшків, Баловичі, Свинарів, Пески, Клекотів, Язлівчик тощо. Останні припали йому в 1591 році під час поділу родинного майна.

У 1579 році король Стефан Баторій дарує Жолкевському кам'яницю у Львові (вона існує до сьогодні).

За заслуги перед державою королі надавали Станіславу Жолкевському посади старост і майно в оренду, зокрема:

1588 рік - польна коронна булава - староство Грубешівське (в 1617 - передає сину Яну м. Грубешів і 16 поблизьких сіл)

Староство Калуське

1596 рік - староство Медицьке - замок і 9 сіл

1602 рік - староство Камінецьке (Камінка Струмилова) - містечко і 7 сіл

1602 рік - староство Рогатинське - Рогатин і 10 сіл

1606 рік - староство Перемишське - Перемишль і 43 села

1611 рік - староство Межиріцьке (біля Черкас)

1617 рік - староство Барське - 5 містечок і 37 сіл

1619 рік - староство Яворівське - місто і 15 сіл

На заході в його управлінні були два міські осередки - Броди з прилеглими маєтками і фільварками та новостворене місто Жовква.

У 1612 році Жолкевський набув села Яснище і Рокитне від подружжя М. Бялоскуського і Анни з Лагодова. Того ж року його дружина отримала маєток в Міжинці в перемишльському воєводстві від брата Абрагама Гербурта. Ці останні маєтки пізніше були поділені з родиною Плазів.

У 1613 році Барбара з Панева вдова Анджея Зебжидовського разом з синами подарували гетьману маєтки, які вони отримали після смерті Мельхіора Паньовського - містечко Кукизів і села Рудавці, Цеперів, Лящів, Конюхи.

Адам Жолкевський уступив гетьману замок і село Дідилів з частинами в селах Банюнин, Нагірці, Соколів, Желехів, поле Унів і село Деревляни в Буському повіті.

Жолкевський набув значні маєтки – землю і села в районі Борисполя після придушення повстання Северина Наливайка, де він збудував православну церкву.

Мав маєток біля Вінниці.

Доходи від маєтностей значно перевищували 100 тис. злотих в рік.

Однак після смерті сина Яна всі маєтки перейшли до родин Даниловичів і Конецпольських, а за посередництвом внучки гетьмана Теофілії Данилович, матері короля Яна III, до роду Собеських.

Жолкевський і письменництво

Гетьман не був літератором, але реалії того часу вимагали викладати свої думки в листах або в інших рукописних текстах. Окрім цього, Жолкевський мав у своєму характері риси моралізаторства, і часто намагався повчати інших.

Відомо про декілька його творів і велику епістолярну спадщину.

«*Заклик до честі*» написаний у 1612 році. Історичним тлом до написання цього твору, який був роздрукований як брошура і зачитувався у військових підрозділах, стала ситуація в Речі Посполитій – падіння дисципліни у військах, солдатські бунти за невиплачені гроші, втрата почуття гідності, лицар-

ства, перевага особистого над інтересами держави, зокрема приватні походи кресових магнатів в Молдавію тощо.

Високі ідеї ренесансу, якими Жолкевський керувався, пробудили до життя почуття високого громадянського духу, пошук прикладів самопожертви для народу, мужності воїнів. Активне політичне життя в країні вимагало нових підходів в оцінці актуального становища. «Заклик...» став прикладом активного підключення до загальнонаціональних справ.

Твір інспірований творчістю Сенеки-старшого. В своєму творі «Свазорії» той посилається на 300 спартанців в Термопілах, які обороняли Грецію від персів. Їхнім головним девізом було не допускати і думки про слабкість власних сил, якщо потрібно – вмерти, залишивши після себе славу. Ця думка була провідою в реальному житті гетьмана.

«Початок і успіх московської війни». Ця книга була написана швидше за все в 1612 році, хоч серед істориків є різні думки. Книга створена на основі щоденників і в ній Жолкевський звертається до сучасника, застерігаючи його від можливих помилок в державних справах, при цьому критикуючи короля Сигізмунда III за його політичні плани. Твір зображує палітру тодішнього політичного та військового життя як у Польщі, так і в Московії. Переклад книги на українську мову з глибокими коментарями зробив д.і.н. професор ЛНУ ім. І. Франка Л. Войтович.

Листи Жолкевського. Відомо біля 300 листів гетьмана, однак напевно їх є більше. В Польщі вони видані двома виданнями в ХІХ ст. Тематика листів теж досить широка – це переписка з королем Сигізмундом ІІІ, канцлером Яном Замойським, його сином Томашем, з дружиною та багатьма політичними і релігійними діячами того часу як в Речі Посполитій, так і поза її межами. В публікаціях можна знайти промови, універсали та інші важливі державні документи.

Станіслав Жолкевський фінансував у 1618 році перевидання книги *Петра Скарги «Солдатська служба Божа»*, яка була присвячена Жолкевському-гетьману. Скарга поширює ідею «побожних війн» не тільки проти турків і татар, як поганців, але також проти «напівпоганців», тобто московитів.

12. Вшанування пам'яті Станіслава Жолкевського

Березівка, Молдова, місце загибелі гетьмана

Перший монумент в пам'ять про героїчну смерть гетьмана Станіслава Жолкевського був збудований вже в 1621 році. Його оплатила вдова Регіна з Гербуртів, а за будівництвом наглядав син Ян Жолкевський з хоругвою приватного війська. На монументі, встановленому на невисокому кургані було розташовано таблицю із золоченим написом-цитатою з третьої книги Од Горация: «Як солодко і почесно померти за батьківщину». Вигляд пам'ятника відомий з літографії Наполеона Орди і він проіснував до 1868 року, коли в пошуках скарбів селянани розкопали курган і знищили обеліск.

На монументі, відновленому в 1912 році, встановлено дві таблиці – латинською та польською і румунською мовами:

Рис. 18. Монумент на місці загибелі Станіслава Жолкевського

*На цьому місці 6 жовтня 1620 року загинув великий
гетьман коронний
СТАНІСЛАВ ЖОЛКЕВСЬКИЙ.*

*Його син Ян поставив в 1621 році пам'ятник, який
проіснував до 1845 року.*

*Дякуючи місцевому громадському комітетові і това-
риству опіки над пам'ятками минушини з Варшави
пам'ятник відбудовано в 1908-1912 роках.*

*Стараннями осередку Польської культурної спадщини,
товариства «Спільнота польська» і посольства Польщі
в Кишиневі з коштів Сенату РП в 2003 році
здійснено його консервацію.*

Місце спочинку Станіслава Жолкевського

Тіло Жолкевського в кінці листопада 1620 року було привезене з Цецори до замку в Жовкві і було поховане в крипті костелу св. Лаврентія. Там пізніше захоронена і голова. На похоронах за дорученням короля виступав Якуб Собеський, а 6 грудня на засіданні сейму Томаш Замойський віддав королю гетьманську булаву і печатку. Він теж виголосив велику промову.

Після смерті гетьмана в його замковій кімнаті Регіна Жолкевська поряд з іконою Матері Божої, яку Жолкевський особливо шанував, і яка висіла над простим ліжком, розмістила незвичну пам'ятку. Це була золота лампада, яка горіла постійним полум'ям. Лампада ця була з гетьманом під час його військових походів і була привезена вдовою разом з тілом з Туреччини. Біля ікони знаходився також закривавлений і порубаний його плащ, меч з рукояттю, оздобленою дорогими каміннями, мисливські оздоби, булава, подарована папою в нагороду за надані гетьманом послуги християнству.

В костелі з фундації Софії Данилович в 30-х роках XVII ст. було встановлено два надгробки родини Жолкевських з червоного мармуру з багатим архітектурним і декоративним оздобленням та скульптурами гетьмана, його сина Яна, дружини Регіни та доньки.

Рис. 19. Надгробки Станіславу Жолкевському та його сину Яну в костелі св. Лавренція

Крипта і саркофаг в костелі декілька разів відкривались та були реставровані, спочатку львівськими золотниками в 1621 році на замовлення дружини Регіни, в 1689-1692 роках за дорученням короля Яна III. Король наказав відреставрувати металеву труну. Роботи виконували львівські майстри: єврей Давид-золотар та Олександр-ливарник з челядниками Гансом і Яном та хлопцем Михайлом, учнем ливарника. Саркофаг був багато декорований.

У 1809 році поховання відкривали на прохання Ізабелли Чарторийської, яка шукала експонати для своєї збірки в Пулавах, вона вивезла з Жовкви фрагменти саркофагу та останки гетьмана (череп) з залишками одягу. Окрім цього – малу олов'яну фігурку рицаря в облаштунках і цинкову бляху з гербом Любич і літерами „SZHK” [Stanisław Żółkiewski Hetman Koronny]. Забрані речі знищені або пропали під час евакуації пулавських збірок в 1831 році.

Саркофаг відкривали потім в середині ХІХ ст. і, зрештою, в 1905 році в рамках консерваторських робіт, які проводились з ініціативи Товариства консерваторів Східної Галичини і Крайового сейму Галичини. Металевий саркофаг був замінений дерев'яною труною, замість якої планувалось виготовлення металевої урни, але це не було реалізовано.

Останнє втручання в поховання Жолкевського та його родини здійснено в 1908 році. В крипті виконано нові саркофаги з мармуру за кошти Товариства консерваторів Східної Галичини і крайового сейму у Львові.

На саркофагах розміщені написи:

«Смертні останки Станіслава Жолкевського, зведені з Цецори до цього підземелля 1620 року, а потім серед нещасть Вітчизни поневіряні, пізніші нащадки, пам'ятаючи великі чини, в цьому новому гробівці склали» та

«Тут спочивають зібрані останки Яна Жолкевського (пом. 1623 р.), Регіни з Гербуртів Жолкевської (пом. 1626 р.); Софії з Жолкевських Данилович (пом. 1634 р.); Станіслава Даниловича (пом. 1636 р.); Кшиштофа Жолкевського (пом. 1640 р.); Якуба Собеського (пом. 1646 р.)»

Плита, що закриває вхід до крипти, виготовлена за проектом Т. Попеля 1906 р., позначена знаком ливарника: W.SK NORZYL LWÓW, розташована на місці першої з чорного мармуру, знищеної 1905 р. Плита має пластичну декорацію з написом: «Псков, Бичина, Ревель, Смоленськ, Клушин, Москва, Цецора, Хотин» у середньому полі щит з гербами Любич (Жолкевських), Сас (Даниловичів) і Яніна (Собеських) і напис: «Тут упокоїлися Станіслав Жолкевський (пом. 1620 р.), Ян Жолкевський (пом. 1623 р.), Регіна Жолкевська (пом. 1626 р.), Софія Данилович (пом. 1634 р.), Станіслав Данилович (пом. 1636 р.), Христофор Жолкевський (пом. 1640 р.), Якуб Собеський (пом. 1648 р.). Наявна раніше плита була замінена 1905 р. Сучасна поховальна ретельно і з вдячністю на майбутнє встановлена недавно року Божого 1908».

29 вересня 1908 року останки гетьмана та його родини були урочисто перенесені в нові мармурові саркофаги.

Церемонія перепоховання останків гетьмана Жолкевського була особливою. Ціле місто було урочисто прибране. Посеред Ринку встановлено великий пурпурний намет, що прилягав до стін Жовківської колеґіати, перед наметом височів великий катафалк, також оздоблений пурпуром. На верхівці встановлено підтримувану орлами невеличку труну, над нею хрест, прив'язаний до труни біло-червоними стрічками.

У містечку зібралось біля 40 тис. людей. З усіх сторін міста до центру урочисто рухались колони. Від імені сейму Галичини виступив граф Бадені, архієпископ Більчевський відправив жалобну літургію, прекрасну

промову виголосив єпископ Бандурський. Після цього труна була занесена до саркофага.

Рис. 20. Перепоховання останків гетьмана в саркофаг в Жовківській колегіаті в 1908 році

З первинного поховання гетьмана збереглися деякі рештки декорації.

У Національному музеї в Кракові знаходяться три фрагменти з цинкового саркофага гетьмана. Дві фігурки солдат у збірці Чарторийських, подаровані Ізабеллі Чарторийській в 1811 році Антоном Прозорою з Вільно. Третій фрагмент – це сцена з двома піхотинцями і двома польськими вершниками (пошкоджений) з колекції Емерика Гуттен-Чапського, де він був визначений як сцена взяття в полон царя Шуйського гетьманом Жолкевським.

Два фрагменти декорації з цього саркофага знаходяться в збірках Музею-палацу короля Яна III у Віланові. Один фрагмент демонструє гетьмана Жол-

кевського (?), похиленого на коліно перед хрестом, а другий сцену битви з турками. Вони походять з історичної вілановської колекції Потоцьких.

Пам'ять про С. Жолкевського увічнена в Жовкві та окремих місцях в Польщі

У Жовківській колегіаті в вівтарній частині споруджені надгробні пам'ятники гетьману, його сину Яну, дружині Регіні та дочці Софії з червоного мармуру з написами на цоколях. Виконані очевидно в 30-х роках XVII ст. з фундації Софії Жолкевської, відреставровані на початку 2000-х років.

У Жовківському замку тодішній його власник князь М. Радзивілл у 1753 році оздобив парадний портик Палацового корпусу скульптурами власників міста, в т.ч. Станіслава Жолкевського. Скульптури були перенесені в Магерів у 1858 році, сьогодні втрачені.

У 1903 році, до 300-ліття надання Жовкві магдебурзьких прав, за кошти з різних джерел, в т.ч. громадськості, в Жовкві споруджено два пам'ятники – Станіславу Жолкевському та Яну III Собеському.

Міська рада в 1901 році оголосила конкурс на проєкт спорудження пам'ятників, в якому взяли участь два львівські митці – Антон Попель та Станіслав Еміль Чапек. Виграв останній, пам'ятники в модерному стилі були вчасно відкриті.

Обидва на сьогодні втрачені.

*Рис. 21. Пам'ятник Станіславу Жолкевському
в приамковому парку в Жовкві. С. Чапек, 1903 рік*

У 1925 році в міському парку Жовкви було встановлено погруддя Станіслава Жолкевського на старому постаменті.

*Рис. 22. Погруддя С. Жолкевського в призамковому парку.
1925 рік.*

У Кракові в парку Йордана, де знаходяться пам'ятники та погруддя видатним полякам, є погруддя С. Жолкевському авторства скульптора Скарбишевського.

*Рис. 23. Погруддя С. Жолкевського в Кракові.
Скульптор Скабишевський.*

Один із пам'ятників споруджений на території казарм школи підхорунжих піхоти в Коморові, автори – Войцех Олександр Дурек і Антоній Жураковський.

Рис.24. Композиція з С. Жолкевським в Коморові.

Сьогодні триває збір коштів по спорудженню пам'ятника Жолкевському в містечку Жолкевка, місцевості, звідки беруть початок рід Жолкевських. Автор проекту – скульптор, професор Краківської політехніки Стефан Доуса.

Рис. 25. Проект пам'ятника С. Жолкевському в Жолкевці.

Чи заслуговує Станіслав Жолкевський на пам'ятник у Жовкві сьогодні? Гадаю, що треба подумати про його увічнення в замку в ході відтворення великого портика. Місця, де він відбувся як політик і воїн, звідки його діяльність розповсюджувалась на половину Європи.

Як людина, гетьман не був позбавлений деяких недоліків, про які тут вже згадувалось – моралізаторство, надмірна жорсткість до оточуючих, часом показова відданість обов'язку. Останнє можна пояснити серед

іншого його проблемами з політичним середовищем і намаганням перекрити враження від помилок пафосним служінням.

Був талановитим вождем поряд з іншими, рівними собі. Був одним з тих, які вважали природним обов'язком служіння батьківщині. Допускав промахи. Так буває, якщо ти поклав своє життя за державу, потімки пробачають тобі помилки, а подекуди піднімають їх до рівня заслуги.

Жолкевський не був героєм з бронзи на зразок ідеалізованих героїв Давнього Риму, хоч все життя намагався наслідувати їх. Ворогів шанував як людей, що наражались на смерть при захисті своїх ідеалів у чесному бою. Був толерантний до інших націй та віросповідань. Жолкевський може бути прикладом зразкового сім'янина, вихователя своїх дітей.

У складному вирі подій, воєн, релігій, зрад він як міг знаходив своє місце. Був справжнім сином своєї землі на рубежах і заслуговує на нашу повагу і пам'ять.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Prochaska Antoni. Hetman Stanisław Żółkiewski. Warszawa: Wydawnictwo kasy im.J. Mianowskiego Instytutu popierania nauki. 1927.
2. Podhorodecki Leszek. Hetman Stanisław Żółkiewski. – Warszawa: Bellona, 2011.
3. Besała Jerzy. Stanisław Żółkiewski. Warszawa: PIW, 1988.
4. Жолкевський Станіслав. Початок і успіх Московської війни./ Переклад і коментарі Л. Войтовича. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2019.
5. Ks. Sadok Barącz. Кс. Садок Баронч. Pamiątki miasta Żółkwi. Пам'ятки міста Жовкви. Narodowy Instytut Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą POLONIKA., 2019
6. Czarnecki Włodzimierz. Żółkiewscy herbu Lubicz w ziemi chełmskiej do połowy XVI w.// Rocznik Lubelski. R. 36. 2010. Muzeum Historii Polski, 2010. S. 9–23.
7. Kozłowski Stanisław, Prof. Dr. Stanisław Żółkiewski kanclerz koronny i hetman. (Szkic historyczny). Nakładem Krakowskiego Towarzystwa Oświaty Ludowej, 1904.

-
-
8. Charakterystyki znakomitych polaków w okresie królów elekcyjnych. Wyjątki z dzieł historyków polskich. Zebrały H. Witkowska i W. Krzyżanowska. – Wydawnictwo M. Arcta w Warszawie, 1917.
 9. Sliwiński Artur. Hetman Żółkiewski z 9 rysunkami. – Wydawnictwo M. Arcta w Warszawie, 1920.
 10. Ternes Jerzy. Przyczynki do genealogii Żółkiewskich w XVI w. Rocznik Lubelskiego Towarzystwa Genealogicznego. R. 4. (2012). S. 84-95.
 11. Wrana Jan. Warsztaty studenckie – czerwiec 2016 – powrotem pamięci do bohaterów Ziemi Chełmskiej. Budownictwo i Architektura. T. 16 (2) (2017). S. 89-108.
 12. Antroponimia Kresów Południowo -Wschodnich w XVII i XVIII wieku – na przykładzie rzymsko katolickiej parafii w Żółkwi. T. 1. – Poznań: Wydawnictwo PSP, 2016.
 13. Ярмошик І. Вільшанська (1617 р.) та Роставицька (1619 р.) угоди як етапи військово-політичного становлення українського козацтва. Славістична збірка: Збірка статей за матеріалами Перших Міжнародних наукових Соханівських читань (м. Київ, 18 листопада 2014 р.), 1. ст. 76-108.
 14. Ярмошик І. Листи Станіслава Жолкевського як джерело до історії українського козацтва на зламі XVI-XVII ст. Славістична збірка: Збірка статей за матеріалами Других Міжнародних наукових Соханівських читань (м. Київ, 18 листопада 2015 р.) (2). ст. 43-81.
 15. Gałuszka J. „Akt sławny, wielki i nigdy w Polsce niewidziany...” Warszawski triumf Stanisława

-
- Żółkiewskiego (1611) na tle uroczystości z 1583 roku. Zapiski historyczne. T. LXXXIV. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 2019. Zeszyt 2. Źródła, materiały, miscellanea <http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2019.18>
16. Niedzwiecki Mikołaj. Z przeszłości Żółkwi. - Lwów: Nakładem autora. Z drukarni „Polonia” –Trzeciego Maja. 11, 1908
 17. Jankowski R. Wydatki króla Jana III Sobieskiego na renowację trumny hetmana Stanisława Żółkieskiego poniesione w latach 1690-1692. Miscellanea Historico-Archivistica. T. XXIV.- Warszawa: AGAD, 2017
 18. Цебенко О. Мистецька спадщина Гербуртів у Галичині XVI – початку XVII століття. Вісник Львівської національної академії мистецтв. Вип. 24. Львів, 2013.
 19. Bałaban Majer Dr. Dzielnica żydowska. Jej dzieje i zabytki.- Lwów, 1909.
 20. Bernatowicz T. Królewska rezydencja w Żółkwi w XVIII wieku. Program funkcjonalny i architektura pałacu w swietle nieznanych inwentarzy zamku. Ad Wiilam Nowam. Materiały do dziejów rezydencji. T.2. Muzeum-Pałac w Wilanowie, 2009.
 21. Брюховицька Х. Жовква і Михайло Хмельницький. Незалежний культурологічний часопис І. №67. (2012). С. 31-40.
 22. Wrona Ł. Udział wojsk prywatnych w wojnach Rzeczypospolitej za panowania Zygmunta III Wazy i Władysława IV Wazy. Red. prof. dr hab. Mariusz Markiewicz. Instytut Historii Uniwersytetu

-
- Jagiellońskiego. Praca magisterska. (Kraków2013).
https://www.academia.edu/41254842/Udzia%C5%82udzia%C5%82udzia_wojsk_prywatnych_w_wojnach_Rzeczypospolitej_zaprania_Zygmunta_III_Wazy_i_Wladyslawa_IV_Wazy
23. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. Львів: вид-во «Світ», 1990.
 24. Słownik geograficzny Królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa Tom XV, cz.2, s.667. 1902.
 25. Bernatowicz.T. Śmierć rycerza kresowego i jego sepulkrum. *Studia muzealne*. V. 19 (2000). S. 59-71.
 26. Великий В.. Туринка. www.krystynopol.info
 27. Kuczyńska J.. Stanisław Zółkiewski hetman i pisarz.- Kraków: PAN, 1988.
 28. Petrus Jerzy. Kościoły i klasztory Zółkwi. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 1994.
 29. Nowatkiewicz Paweł. Orynin 28 IX 1618. Pola bitew. N 9. *Inforteditions*. Zabrze, 2009.
 30. Bohun Tomasz. Moskwa 1612. - Warszawa: Bellona, 2005.
 31. Wójcik-Górska Danuta. W służbie czterech monarchów. - Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1978.
 32. Grzegoszewska Sabina. Pamiętnik o Maryi Wessłównie Królewiczowej Konstantowej Sobieskiej. - Warszawa: «Czytelnik», 1965.
 33. Luszczak Grzegosz. Nauczyciele i wychowawcy szkółjezuickichweLwowie1608-1773. Wydawnictwo WAM. Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatium”. Kraków 2010

-
-
34. Замлинський В. Северин Наливайко. Історія України в особах IX-XVIII ст. - Київ, видавництво «Україна» 1993, ст. 232-239
 35. Замлинський В., Пащенко В. Петро Могила. Історія України в особах IX-XVIII ст. - Київ, видавництво «Україна» 1993, ст. 255-265.
 36. Яковенко Н. Адам Кисіль. Історія України в особах IX-XVIII ст. - Київ, видавництво «Україна» 1993, ст. 270-273.
 37. Білоус Н. Між політикою і повсякденням: з історії стосунків коронного гетьмана Станіслава Жолкевського з київським воєводою Томашем Замойським (в світлі листування 1616-1620 рр.). НАН України, Інститут історії України. Україна в Центрально-Східній Європі, Випуск 14. - Київ-2014, ст. 268-302.
 38. Besala Jerzy. Krwawieże sąsiedztwo. Polacy, Moskale i Kozacy. Płoniający Wschód Rzeczypospolitej szalacheckiej. Warszawa, Bellona, 2015.
 39. X.Sadok Barącz. Wolne miasto handlowe Brody. - Lwów, 1865
 40. Мирон Кордуба. Богдан Хмельницький у Белзчині й Холмщині. Краків, Українське видавництво. 1941.
 41. Ярослав Трінчук. Україна: війни, битви, персони. Львів, Апріорі, 2020.

Іконографія Жолкевського

*Олександра Бідюк,
старший науковий співробітник
відділу «Музей-заповідник «Одеський замок»*

Жовкву створила ренесансна творча думка. Для зрозуміння мистецького життя, що завирувало тут у другій половині XVII – першій половині XVIII ст., необхідно звернутись до минулого, від якого ведеться літочислення. Пам'ятки, створені у Жовкві наприкінці XVI – на початку XVII ст., належать до видатних творів ренесансного мистецтва й займають вагоме місце в українській культурі.

Канцлер і гетьман великий коронний Станіслав Жолкевський (1547-1620) був представником перших постатей західноукраїнської історії, з часу яких до нас дійшла автентична портретна іконографія. У цьому сенсі його випереджають лише фігури надгробних пам'ятників другої половини XVI ст. (утім і його батька Станіслава Жолкевського), а в малярстві – поодинокий, написаний бл. 1577 року, портрет перемишльського каштеляна і сяноцького старости Яна Гербурта

(зі збірки Львівської національної галереї мистецтв імені Б. Г. Возницького, далі – ЛНГМ).

Група найстаріших портретів Станіслава Жолкевського збереглася з давньої колекції Жовківського замку. Вони належать до різного часу, проте їх зіставлення як між собою, так і з автентичною портретною спадщиною львівського кола майстрів переконує, що поряд із пізнішими повтореннями і копіями, нерідко досить вільними у відтворенні, серед них є принаймні один портрет з епохи Станіслава Жолкевського. Усі найдавніші портрети з Жовківського замку, як і портрет зі Львівської ратуші (у збірці КЗ ЛОР «Львівський історичний музей», далі – ЛІМ), наслідують єдиний твір.

Цим твором, або об'єктом епохи гетьмана, що зафіксував комплекс його історико-стилістичних особливостей, є портрет Станіслава Жолкевського зі збірки ЛНГМ (інв. № Ж-6069). Вік зображеного, народженого 1574 року, вказує на появу цього твору ще у XVI ст. До моди часів короля Речі Посполитої Стефана Баторія (1576-1586) чи найближчого наступного періоду відсилає вбрання портретованого. Стилістика малярства не заперечує такої можливості й, очевидно, випереджає наступні львівські портрети перших десятиліть XVII ст. Виразним елементом портретної іконографії баторіанських часів сприймається також присутність завіси та уклад її складок. У пізніших зображеннях, зокрема портреті з Національного музею у Кракові, картині з давньої збірки Підгорецького замку «Станіслав Жолкевський презентує на Сеймі полоненого царя Василя Шуйського та його братів» (зі збірки ЛІМ) та

фігурі надгробка (з костелу св. Лаврентія у м. Жовква), С. Жолкевський зображений набагато старшим. Наведені дані доводять походження портрета ще з кінця XVI ст. як поодинокого зразка тогочасного світського портретного малярства львівського кола та портретної іконографії канцлера і гетьмана великого коронного.

Пізнішою копією цього чи аналогічного йому невідомого нині зразка є портрет зі Львівської ратуші (ЛІМ, інв. № Ж-114). Досить докладно повторюючи іконографію портрета XVI ст. і невідомого його відповідника, він водночас пропонує істотно змінений згідно зі стилістикою часу вираз обличчя й трактування деталей. Показовим видається опущення драперії як поширеного елемента портретної схеми кінця XVI ст. та перших десятиліть наступного століття, загалом не характерного для пізніших часів.

Ще молодшою і більш видозміненою реплікою прижиттєвого оригіналу є істотно перемальований супроти твору кінця XVI ст. інший портрет С. Жолкевського з давньої збірки Жовківського замку (ЛІНГМ, інв. № Ж-5890) з «осучасненим» виразом обличчя, намальований, вірогідно, наприкінці XVII ст.

Популярність постаті канцлера і гетьмана великого коронного Станіслава Жолкевського в польській історії зумовила появу не лише численних реплік, взорованих на прижиттєвий портрет чи написаних за матеріалі історичних переказів, а й уявних портретів, що не мають історичної підстави. До них належать як зразки малярства, так і графіки. Це здебільшого гравюри з польських портретів XIX ст. Одним із найбільш поширених графічних портретів гетьмана є робота

Войцеха Герсона (1831-1901). Автор вдало передав портретні риси державного й військового діяча, зобразив його «живе» обличчя.

Станіслав Жолкевський – гетьман польний коронний, львівський каштелян, гетьман великий коронний, канцлер великий коронний; людина, з непересічним військовим талантом, чия діяльність охоплювала терени між Молдавією і Лівонією, Жовквою і Московією. Він запам'ятався масштабними переможними кампаніями, підтримував культуру і мистецтво, допомагав освітнім і культурним осередкам. Для гетьмана значно більше політичних і військових досягнень важила його честь – християнина й лицаря, вірність слову та Божим заповідям.

Усі зазначені чесноти стали основою створення згаданих творів, де увага художника спрямована на обличчя портретованого, розкриття його характеру, де відчувається стриманість у передачі емоцій, підкреслена гідність та амбіції.

1. Бернар Ромен Жульєн, П. Чаманський. Станіслав Жолкевський (1547-1620) гетьман польський коронний, львівський каштелян, великий гетьман коронний, великий канцлер коронний, 2 четверть XIX ст., літографія крейдою (кольорова), 24.8 x 16.8 см., Національний музей в Кракові, інвент. № MNK III-rys-26714.

2. Станіслав Жолкевський (1547-1620)
великий гетьман коронний, великий канцлер коронний,
1837-1838, сталерит, 11(25.4) x 10,8(18.4) см.,
Національний музей в Кракові, інвент. № MNK III-рус-36466

3. Портрет гетьмана Станіслава Жолкевського,
автор невідомий, XVII ст.(?), олія,
Музей польського війська

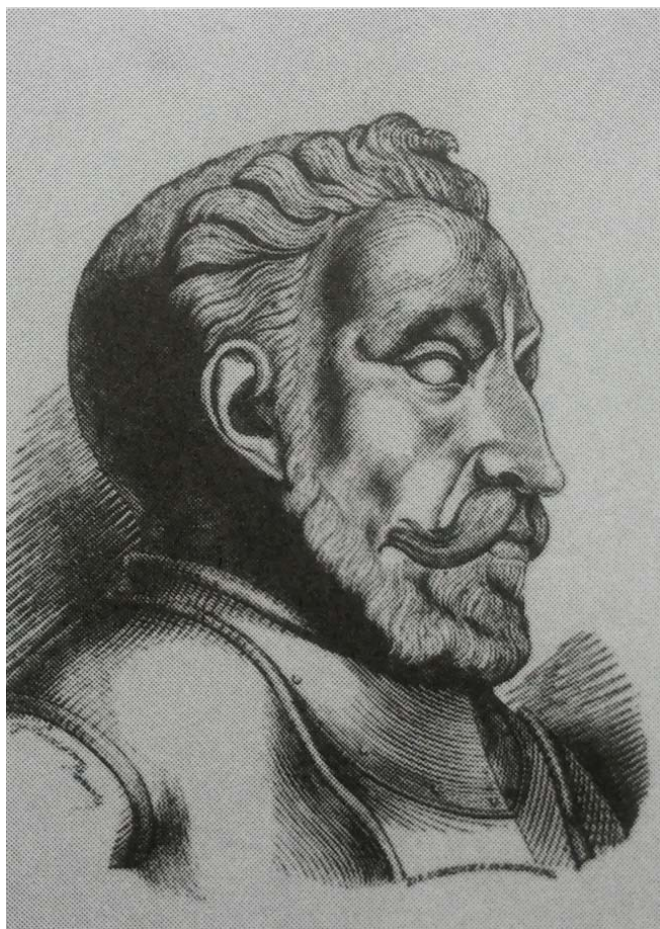
4. Ашенбреннер Генрик, Герсон Войцех.
Станіслав Жолкевський (1547-1620) гетьман великий коронний
і канцлер великий коронний. В: Бартошевич Я.,
«Гетьмани коронні польські і великого Литовського князівства»,
Варшава 1860-1866, 1860, літографія, 24,4(38.1) x 19,2(27.4) см.,
Національний музей в Кракові, інвент. № MNK III-рус-36460.

5. Портрет гетьмана Станіслава Жолкевського, XVIII ст.,
невідомий польський автор, олія,
Національний музей у Варшаві, інвент. №131150.

6. Портрет Станіслава Жолкевського,
великого гетьмана і канцлера,
XVII/XVIII ст., автор невідомий, полотно, олія,
Національний музей в Кракові, інвент. № MNK I-219

7. Щенни Фелікс Моравський.
Станіслав Жолкевський (1547-1620)
гетьман великий коронний і канцлер великий коронний,
після 1846, дереворит, 29.4 x 23.2 см.,
Національний музей в Кракові, інвент. № III-рус-36463

8. Портрет С. Жолкевського, XVI ст., автор невідомий,
Львівська національна галерея мистецтв ім. Б. Г. Возницького,
полотно, олія, 116,5х94,4 см., інвент. № Ж-5890

9. Портрет Станіслава Жолкевського, XVII ст., автор невідомий,
Львівська національна галерея мистецтв ім. Б. Г. Возницького,
полотно, олія, 109,8x80,7 см., інвент. № Ж-6069

10. Портрет гетьмана Станіслава Жолкевського, 1793, мал. Вінсентій де Ле Лессер (1745-1813), мініатюра на слоновій кістці, гуаш, акварель, колекція князів Чарторийських Національного музею в Кракові, інвент. № XII-131.

11. Станіслав Жолкевський. Едвард Д. Кунтце (1826-1870), після 1869.
Портретний медальйон, виробник Wedgwood & Sons, Національний
музей в Варшаві

12. Портрет Станіслава Жолкевського коронного гетьмана.
Автор невідомий, XVII ст., полотно, олія, 108 x 82 см.
Львівський історичний музей, інвент. № Ж-144

13. Жолкевський Станіслав.
Автор невідомий, XVII ст., полотно, олія, 120 x 83 см,
Львівський історичний музей, інвент. № Ж-294

14. Портрет Станіслава Жолкевського коронного гетьмана.
Автор невідомий, II пол. XIX ст. , полотно, олія, 56 x 51 см.
Львівський історичний музей, інвент. № Ж- 406

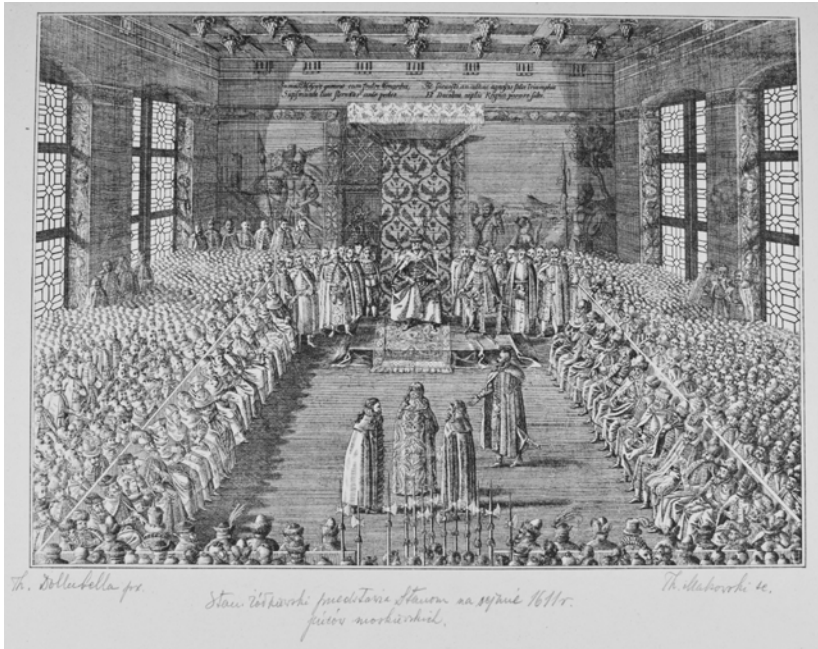
15. Портрет Станіслава Жолкевського коронного гетьмана.
Автор невідомий, XIX ст., полотно, олія, 38 x 32 см.
Львівський історичний музей, інвент. № Ж-1069

16. Царі Шуйські на варшавському сеймі, 1982,
Ян Матейко (1838-1893), олія,
Національний музей в Кракові, інвент. № MNK IX-1

17. Поклоніння царів Шуйських, 1837,
Ян Канти Шведковський (нар.1808 або 1809),
олія, Музей мистецтва в Лодзі, інвент. № MS/SP/M/259.

18. Станіслав Жолкевський представляє королеві Сигізмундові III і королеви Владиславові IV на варшавському сеймі в 1611 році царя Василя Шуйського та його братів.

Томаш Маковський (1575-1630), мідьорит, колекція князів Чарторийських Національного музею в Кракові, інвент. № R.9218

19. Смерть Станіслава Жолкевського під Цецорою, 1867,
малюнок Валерій Еліаши Радзіковський (1841-1905), полотно, олія,
Музей польського війська, інвент. № 407*

20. Максиміліан Фаянс, Юліуш Коссак.
Жолкевський під Цецорою, 1853-1868,
літографія (пером), (45,5) 34,8 x (45,5) 42,6 см.,
Національний музей в Кракові, інвент. № MNK III-рус-36477/6

21. Барельєфи з труни гетьмана Жолкевського,
автор невідомий, після 1620, цинк.
Музей Палацу короля Яна III у Віланові,
інвент. № Wil. 2862 та Wil.2863

Науково-популярне видання

Володимир Герич

Станіслав Жолкевський: на рубежі

Історичний нарис

*Обкладинка – Володимир Герич.
Використано фото лицаря авторства А. Казберука з
фрису костелу св. Лаврентія в Жовкві*

Видано в авторській редакції

Підписано до друку 23.08.2022 р.
Формат 60×84/16. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк.13,49. Обл.-вид. арк. 11,84.
Наклад 250 прим.

Видавець і виготовлювач: ТОВ «Растр-7»
79005, м. Львів, вул. Кн.Романа, 9/1
Тел./факс: (032) 235-72-13. E-mail: rastr.sim@gmail.com
www.rastr-7.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
ЛІВ №22 від 19.11.2002 р.